A represión franquista en Galicia

Actas dos traballos presentados ao

Congreso da Memoria

Narón,
4 a 7 de decembro de 2003

A represión franquista en Galicia
Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria
Narón, 4 a 7 de decembro de 2003

1ª edición: maio 2005

Deseño e maquetación: Edicións Embora
Ilustración da portada: Alberto Toval

Depósito Legal:

Mortos, presos, fuxidos e desertores en Cangas (Pontevedra) na retagarda

Antonio Nores Soliño
Iago Santos Castroviejo

Resumo:
Faise a lista completa das persoas mortas "na retagarda" da guerra civil en Cangas: 46 persoas e recompílase, analísase e selecciónase a documentación conseguida sobre cada unhas desas matanzas, con algunhas excepcións das que non foi posible obter moito.
Recorremos algúns rexistros civís, sen embargo nestes hai moitas persoas ausentes, especialmente os desaparecidos sen deixaren cadaver. Temos poucos e insuficientes datos sobre sentencias –que foron apenas o 20%– e recorremos bastante ás entrevistas orais a persoas próximas ós acontecimentos.
Recollemos tamén as traxectorias de prisión, fuxidas, deserciós, cambios de bando e exilio.

O que teño que levar é valor para morrer
Johan Carballeira, ó saír do Lazareto

A sublevación militar franquista e a defensa popular da República

A sublevación do exército contra o réxime republicano prodúcese na provincia de Pontevedra inicialmente na base naval de Marín e na praza de Vigo. Na realidade, case todo o exército, ou máis ben, case tódolos mandos do exército eran desafectos á república. Alí onde a sublevación non se produciu foi moito máis pola presión popular, as milicias populares e as tomas das prazas militares polos sindicatos, os mandos baixos, os mariñeiros e os soldados, que moitas veces arrestaron ou mataron ós militares de gradación e tomaron eles directamente o mando, exercéndoo de forma máis democrática. Prazas e barcos da armada foron tomados polas súas dotacións, que se fixeron co mando e así se presentaron ó Presidente do goberno.

Na cidade de Pontevedra tarda en producirse o pronunciamento das forzas militares, e mesmo se pensa que non se producirá. As forzas da Fronte Popular están moi activas: acuden a

Pontevedra coches, camións e grupos da provincia a defende-la República. O Gobernador (Acosta Pan) autoriza as requisas de armas e a entrega ó pobo disposto a evitar o trunfo do exército. O exército non se atreve a pronunciarse.

As forzas da Fronte popular en Marín que viñan despregando unha actividade extraordinaria dende o día 18[1] *declaran a folga xeral revolucionaria mediante o toque extraordinario das sereas dos barcos pesqueiros surtos no porto, ordenado polo Comité*[2] *á 1 da tarde do día 20.*

Ó toque das sereas segue a concentración de gran número de obreiros e campesiños de tódolos arredores de Marín, que chegan á vila ostentando moitos deles distintivos roxos e saudando todos ó estilo comunista.

No faiado da casa do Concello traballase afanosamente na preparación de bombas e outros explosivos, repártense armas e municións ós elementos máis destacados; efectúanse rexistros domiciliarios e corre insistentemente o rumor, que chega ata o Polígono (base naval) de que as masas van proceder ó asalto deste" (*Silva, 1938*).

No alto da Portela, alomenos, dirixentes obreiros e democráticos, seguramente acampados no monte, vixiaban as comunicacións con Cangas.

Eu fun a recoller unha arma, para ir a Pontevedra. Estaba o cuñado do Charrúa, o que mataron no Lazareto, Rufino Miranda (...) *Déronme unha escopeta de caza.*

—¿e a munición?

—A munición hánvola dar arriba.

—Pa un pau non vou a ningún sitio. Non fun.

Viñeron p'acá. Dispois á noite, cando viña eu da... moza, díxome Pitiscado (*Rafael*)*: "Tomás, colleron os militares o Ayuntamiento. Vamos a Anguieiro, que vai... está o irmán da túa moza, José, e... ¿Vamos! Vamos con un que lle chaman Franco, que era canteiro... "Ter cuidado, aí, ter cuidado... Chamar de lexos" ¡Joséee! Eu son Tomás, o mozo da túa irmán* (*300*) *Tira, tira, tira, tira... cando miramos... pinos atravesados... por aí non podemos pasar... Viñeron dous ou tres ou catro por atrás e dispois outro por diante: "que... deixar iso que... o Ayuntamento xa colleu o militar."* (*TR*)

Viña eu de botar a hora e díxome o Pitiscado: "Tomás: fíxose cargo o militar, do Ayuntamento. Vamos a Anguieiro... está José, están varios e..." un de Cimadevila, tamén, que era dos Landíns... os Pavitos, de Darbo... había...eu non sei... habería máis de dez ou doce. Pero díxome ese Aniceto: "Ter cuidado... chamar antes de..." "José... eu son Tomás, o mozo da túa irmán... Baixaron, baixaron (eu non os mirei baixar, eh) dos árboles... e de repente por atrás uns e un por diante outro "Mirar: fixéronse cargo o militar, do Ayuntamiento. Baixar todos" e baixaron todos.

Estaban facendo guardia para... se viña a Guardia Civil non sei, botarlle bombas... (*TR*)

De Cangas partiron para Pontevedra dous ou tres camións cheos de xente para poñérense ó dispor do Gobernador na defensa da república, Rufino Miranda repartía armas e seguramente ía ó mando dun camión. Tamén foi moi decidido Lao Graña (OCh)

Iba un coche co eses pistolas... carabinas de cazar, que anduveron a requisar na dos Cerveras... Eu tamén, se che digo a verdá. Ahora xa non me fan nada. Eu tamén quería ir a Pontevedra. E, cando vexo Rufino Miranda, que era quen distribuía:

—Toma

—¿e a munición?

—Hánvola dar no camiño.

—Entón levo un pau. Non quero nada.

Ese, o irmán do Cabezo..: —"Non vaias Tomás, non vaias"

—¿Por qué?

—danche unha escopeta sen munición nin sin nada... ¿para que che sirve iso? Se me veñen, non me podo defender. Non vou.

E fixéronos dar volta"(*TR*)

(*450*) *Cada un viñera para as súas casas* (*o reparto de armas*) *foi no Ayuntamiento, antes de ir ó coche p´arriba, antes de ir eu buscar as armas... 3 ou 4 días antes. Estaban os Moldes presos abaixo... inda mandaba Corbacho... Estaba o Hazaña...* (...)(*529*) *No coche inda irían 15 ou 20 personas. Ó chegar a Marín xa... Rufino foi.* (*TR*)

Eu parece que aínda os estou mirando no camión, que eu viña de lavar a roupa. Había un camión cheo, debaixo da casa mismo da de Judas.

—¿non vas mirar? Han de estar os teus irmáns.

—¿onde están os meus irmáns? Han de estar no taller...

Entón eu arriei a tina e () *Non fixen caso de nada. E dime ese Bernardo Lemos:*

—Vamos a defender nós...

Ían dereitos a Marín e estaban as tropas na calle" (*RNR*)

Conducíu o camión Agustín Sanjuán, mecánico da empresa de transportes. Madamita, o changador?, tirouse diante do camión para que non foran. Apartárono. Os camións foron parados en Marín por mandos da Escola Naval ás 3 da tarde do día 20:

seco estoupido dunha detonación, que chegou procedente, ó parecer, da parte alta da estrada Cangas-Pontevedra, inmediata ó Polígono. Deste saíron, naquela dirección, oito homes primeiro e logo unha sección de 36, que cortaron a marcha a dous camións e un coche lixeiro que ía en direc-

ción a Pontevedra cargado de escopeteiros, que dende aquil momento deixaron de selo, non sendo que poidan tamén levar ese nome os que, privados da escopeta, teñen que se armar de paciencia.

Contra a detención e desarme das flamantes[3] *milicias marxistas de Cangas e Bueu reclamou ben pronto o Gobernador de Pontevedra, que telefónicamente ordenou ó Polígono que "devolvesen as armas recollidas".*

—Mañán as devolveremos Sr. Gobernador –contestáronlle.

—¿Con que dereito desarmaron vostedes a isa xente?

—Tamén mañán veremos iso" (*Silva, 1938*)

Algúns dos seus ocupantes foron detidos (entre eles Rufino Miranda Cabral) e ós outros (entre eles Manuel Miranda Cabral, cremos que no 2º camión) requisáronlle as "armas" e volveron para Cangas.

Manuel Parcero Bernárdez foi un dos que saíu desta vila con armas para Pontevedra, sendo detido en Marín en unión doutros e facéndolles regresar a esta localidade" (*AMC, 29.3.38*).

En Vigo lese o bando proclamando a sublevación militar e o estado de guerra o 20 ás 11.30, e a resistencia no Calvario dura ata o 23. Moi decisivo para o Morrazo e para a provincia foi a base naval de Marín: alí os mandos están moi aconchavados e á espera do pronunciamento das forzas de Pontevedra. Por fin se deciden a pronunciárense eles o día 20 ás 6 da tarde. Aínda que a resistencia estaba organizada, a proclamación do estado de guerra non tivo, ó parecer, incidentes. Pero dentro da propia base aínda ían topar resistencia:

O día 22 de xullo, cando xa toda Galicia estaba en pé de guerra contra o conglomerado de antipatriotas que viñan desangrando España, intentaron estes facer en Marín o que en moitos barcos de guerra fixeran outros camaradas: asasinaren xefes e oficiais e apoderárense do Polígono.

A trama fora fraguada por auxiliares de distintos corpos e o seu desenvolvemento estaba concertado para as nove da mañán do devandito día 22. Quixo a providencia que se malograse ó ser descuberta na forma que segue:

Debían saír de Marín para Vigo dous pequenos gardacostas co obxecto de transportar a aquela praza forzas de asalto. Chegada a hora de partir, os maquinistas negáronse a obedecer, dándose conta diso o Comandante do Polígono.

Enterado este, chamou ó segundo, D. Pedro Fontenla. Conferenciaron ambos e acordan convocar a tódolos auxiliares para que o comandante lles falase.

Destacado con algúns individuos de tropa no monte "Gorila" próximo ó Polígono estaba un dos convocados, auxiliar de Artillería D. José Pérez, que para acudir á citación do comandante deixou no seu posto ó cabo carteiro Juan Martínez Rey. Martínez Rey estaba enterado do complot: sabía que o Auxiliar Pérez era un dos elementos principais da conxuración, e tan pronto como se viu libre da presencia do traidor, foi a correr ó Polígono a contar ós seus xefes todo o ocorrido.

Foi así como estes se enteraron de cómo o tal Pérez propuxera á xente que tiña ó seu mando a conveniencia e necesidade de desfacérense duns xefes "que lles estaban a enganar, asasinando a estes e a tódolos oficiais (Silva, 1938).

E así facilitouse o aplastamento da resistencia dentro do exército. Dende ese momento os barcos, tropas e hidroavións da Base Naval de Marín van ser moi activos na sublevación contra o réxime republicano.

En Bueu os días 18 e 19 os dirixentes das sociedades e o alcalde requisan armas e municións e reclutan homes. Sae unha primeira expedición a Pontevedra de dous camións ó mando de Francisco Piñeiro, 1º tenente alcalde, e pouco dispois unha segunda, composta de 3 grandes coches que foron detidos en Marín con enganos. Aínda así, ata o día 24 permanece en Bueu a única autoridade visible. O 23 xa fuxen ó monte os máis deles, intentando voar antes a ponte de Lapamán, e o 24 toman Bueu forzas militares da Base Naval de Marín.

"Os fuxitivos de Bueu refuxiáronse nos montes "Castrillón" e "Outeiros" onde polo menos en dúas ocasións fóronos visitar algúns dos que, enmascarados aínda, vivían tranquilamente na planicie, para recibiren orientacións e consellos de aqueles. Estes elementos celebraron unha reunión no monte Outeiros e outra en Castrillón á que concorreron uns 150 homes, acordándose non reanuda-lo traballo e se os mariñeiros saían ó mar obrigados, volveren sen pesca" (*Silva, 1938*).

En Cangas estaban os mariñeiros en folga, cando

O día 18 obsérvase, non sen extraneza e certa preocupación nas persoas de orde, que as comunicacións con Cangas estaban cortadas. Uns atribúeno a avarías no tendido, mentres outros, máis sensibles ó ambente dos tempos, xulgaban que algo anormal sucedía.

O día 19 pola tarde a actitude expectativa que os folguistas observaran nos anteriores transfórmase en efervescente actividade, que se manifesta no crecemento de grupos, requisa de armas e vehículos ordenada polo alcalde e berros máis ou menos revolucionarios. Este mesmo día

chega a Cangas a noticia do erguemento das tropas en África e soubo entón quen o ignoraba, por que o día anterior foran cortadas as comunicacións.

Toda a mañán do día 20 estiveron os elementos revolucionarios da vila en contacto contínuo co gobernador da provincia e obedecendo acaso ordes do mesmo saíron á unha e media da tarde con rumbo a Pontevedra dous camións cargados de homes e escaso número de municións e armas na súa maior parte inutilizadas, pois previsoramente a garda civil aconsellara ós posuidores de escopetas que lles tiraran os punzóns antes de entregalas ós encargados da requisa.

Os devanditos camións, ó igual que a carga que levaban, non chegarían a Pontevedra! En Marín cortáronlles o paso e... alí quedaron, coma noutro lugar dixemos, armas e municións regresando a Cangas, maltreitos e muiños (...).

Entramentres, no cuartel da garda civil –onde dende o día 14 se concentrara o posto de Bueu formando un total de 14 homes– nada se sabía da actitude das forzas da capital nin das das outras prazas.

Permaneceron á expectativa Garda Civil e Carabineiros, que se uniran, sen seren molestados polos diversos grupos que se unían e berraban sen cesar, ata que, ás nove da noite, comunícalles o xefe da Benemérita dende Pontevedra o trunfo do movemento español naquila capital e ordena que sexa proclamado en Cangas o Estado de Guerra.

Efectivamente, serían as once da noite cando os pacíficos moradores da vila entéranse de que hai en Cangas unha forza, que acaba de impoñerse (...).

Posteriormente, tal vez aquila mesma noite, os roxos intentaron destruír e facer desaparece-lo bando colocado pola autoridade militar. Non o realizaron, sen embargo, a pesar de que o pobo estaba completamente a escuras por ter sido cortada a luz poucos momentos dispois de ter sido proclamado o Estado de Guerra.

Transcorreu a noite do 20 sen outro suceso digno de mencionarse e parecía estar xa todo tranquilo cando outra noite, aproveitando a escuridade producida tamén por outro acto de sabotaxe no tendido eléctrico paquearon a casa cuartel da garda civil sendo este, por dicilo así, o último acto de presencia que en Cangas fixeron os revoltosos.

Xa o día 21 empezan os rexistros de sociedades obreiras e domicilios dos elementos máis significados da revolta. Algúns deles foron detidos e moitos fuxiron debido á confusión dos primeiros momentos.

Posteriormente déronse diversas batidas polos arredores do pobo nas que, a parte da garda civil e carabineiros, tomaron parte moitos cibdadáns que, nos tempos de persecución, souberan conserva-la súa fe en Deus e o seu amor a España" (*Silva, 1938*).

Foi declarado o Estado de Guerra ás 11 da noite do 20 de xullo de 1936 polo tenente de carabineiros don Dativo Córdoba Córdoba ó mando

de 14 gardas civís (7 do posto de Cangas e 7 do posto de Bueu) 6 carabineiros e 4 gardas municipais armados, entre eles o que facilitou esta información, que actualmente conta 86 anos cunha memoria prodixio.

Non ocorreu absolutamente nada durante a proclamación do estado de guerra. Leuse a proclama por tres veces: fronte ó edificio do Concello, na Alameda e ó inicio do Molle. Estaba Cangas deserto e ninguén circulaba polas rúas" (*Miranda, recollido por Angel Fernández del Río, s.d*)

Perdida xa a esperanza da resistencia á imposición do exército e as institucións reaccionarias, estaban os barcos listos para ir ó bonito. O Marrixo (José Rodal Lanzós) exprésalle ó Alcalde, don Agustín:

Porque cando empezou o Movimiento, aquí na provincia de Pontevedra inda botou uns cantos días sen... En xullo os barcos que había en Cangas, todos a vapor, estaban preparados para ir ó bonito...

—¿Marchamos..?

E dixo el (*Echeverri*)*: Imos ver. ¿Que nos van facer? Veñen aquí. Levantan acta e... temos todo claro.*

E dicíalle papá: Mira que ti non sabes ben quen é esta xente, eh Jorge.

—¿Pero que nos van facer? ¿vannos matar, Rodal? (*LRB*)

Estas expectativas e conversas tivérannas dende logo na Alianza: O Maneghra cando menos xa fora da opinión de marcharen nos barcos. Pero

P. ¿Xa se sabía que parte dos militares estaban a favor da dereita?

MSA. Si, xa había rumores, pero non se contaba con iso, non se contaba con tanto (*MSA*)

Polo tanto, a resistencia ó golpe militar debeu consistir en:

- Os debates, asembleas e reorganización polas sociedades da sociedade civil, todos en estado de alerta. A declaración de folga xeral revolucionaria.
- As requisas de armas polo Concello e o "estado maior" alí instalado[4]. Estas armas serviron para armar ós voluntarios das camionetas que foron a Pontevedra para poñerse ó dispor do Gobernador republicano e organizar algúns destacamentos en certos puntos, cando menos no alto da Portela.
- Os paqueos e atentados dos primeiros días (acaso 20, 21...)
- A retirada ó monte de dirixentes e outros membros dos movementos democráticos, que pasan aí dende unha situación de alerta a outra de resistentes e fuxidos.

A resistencia ó golpe militar terminou ós moi poucos días da proclamación do estado de guerra. Moitos dirixentes e persoas destacadas fuxiron ó monte (o monte dos Remedios, por exemplo, apareceu cheo de xente, e unha mañán con toda a herba revolta), escondéronse nas súas casas ou quedaron vivindo normalmente.

O inicio da represión

A represión empezou coa prisión de persoas, que son ingresadas en lugares habilitados para cárcere: o "Instituto" (Instituto Local de Hixiente, onde é hoxe a casa do mar); os locais da falanxe (un fronte ó "Instituto" e outro na casa de Cheré en República esquina Estrela, fronte ó Concello vello).

Outros cárceres inmediatos foron os baixos dos xulgados, a "Normal" de Pontevedra e o "Lazareto"[5] (Illa de San Simón).

Os primeiros detidos foron os que ían abordo da primeira camioneta. Nela ía Rufino Miranda, Lao Graña e outros. Estes foron presos en Pontevedra primeiro, e dispois moitos deles enviados ó Lazareto, habilitado entón para cárcere. Rufino Miranda estaba xa en poder da garda civil de Pontevedra, foi entregado na prisión de Pontevedra o 21 de xullo e ingresou no Lazareto o 26 de outubro.

O segundo grupo de detidos foron os membros da comisión xestora municipal, detidos[6] entre o 23 e o 31 de xullo do 36. O 31.7 tamén prenden a Germán Chapela Leiro, que ingresa na prisión de Cangas e o 19.9. trasládano á de Pontevedra, onde asiste (non como procesado) ó Consello de Guerra da Xestora. O 17.10 ingresa no Lazareto, o 20.5.37 condénao un Consello de guerra a prisión perpetua por rebelión militar e o 2.3.39 trasládano á prisión de Burgos.

Dispois van prendendo dirixentes sindicais, políticos, interventores da Fronte Popular, mestres democráticos e todos os que foron considerando: a lista de presos é interminable: Camilo Rodal Rodal O Pitiscado, Antonio Fernández Fernández Pavito...

MSA. Levàronos para alí onde hoxe está a casa do mar. Había alí unha escola, onde meteron os primeiros. Había unha chea deles, 14 ou 15. O 26 de agosto foi cando caín preso.

P. ¿Vostedes foron os segundos en caír ou houbo algunha redada no medio?

MSA. Primeiro foron os presos do Concello e logo os que tiñan cargos nas sociedades. Alí estabamos todos (...) Comigo prenderon a 26, eu fun dos últimos porque me colleron regando o millo na veiga. Prendéronme o día 26 ás 7 da mañán.

P. ¿Con vostede eran 26 ou 27?

MSA. 27 eramos no encascador, alí ó lado... o encascador dos aparellos de Antolina (...) *fronte á casa do mar.*
P. ¿A vostede de que o acusaban?
MSA. A min queríanme coller os cartos pois eu fora contador da Sociedade de Canteiros no ano 34 (*MSA*).

Moitos fuxiron. Algúns resistiron máis tempo no monte e outros menos.

"Escapamos polo monte 1 mes faltando na casa" (*JNR*).

Joaquín andou un mes escapado polo monte; dispois ingresou na prisión de Cangas, no "Instituto"; dispois ingresou no cárcere de Pontevedra (na "Normal") e dispois no Lazareto.

Quen me tomou declaración foi Eiroa (*Francisco Eiroa Hermo*), *estaba escribindo a máquina. Cando acabou díxenlle que me deixara ler o que escribira. Non mo deixou ler.*
—a saberás en Pontevedra.
—Pois eu non firmo.
—Se non firmas é peor (*JNR*).

A continuación xa se vai facendo unha represión sistemática, basada nas listas dos interventores da Fronte Popular nas eleccións de febreiro, nas acusacións, nos datos, etc etc. Os presos son ingresados en primeiro lugar nas prisións de Cangas (primeiro no "Instituto", dispois nos locales da Falanxe)

Temos descricións das condicións de encarcelamento como a de Angel Fernández del Río (1940): condicións hixiénicas e vitais estreitas, humillacións, insultos, avalouros das manifestacións católico-patrióticas das fanáticas mulleres, malos tratos:

Unha noite sentimos berrar a unha persoa que reclamaba auxilio ante os golpes que lle daban cos fusís (...) *Esta víctima era* (*Camilo*) *Rodal, Pitiscado.*
Unha noite chamaron para declarar a Lorenzo Corbacho e Antonio Fernández, e cando estes regresaron estaban tan flaxelados que as tres cuartas partes das súas costas eran feridas sanguentas e non se podían tocar os seus corpos.

Tamén:

cando estaban presos no aquel (...) *non me deiaban levar auga* (*moi fresca*). *Tiña que enchela no cuartel, que estaba quente. E revolvíanme a comida"* (*LRB*).

O terror e o xenocidio

Tanto como custa criar un fillo e que cho maten, así, a bocajarro.

Pouco dispois empezaron as mortes. O primeiro asasinio foi o de Manuel Piñeiro Pastoriza. Prendérono os falanxistas. Dispois dun intento bastante atroz diante do Concello, foi finalmente matado a tiros con ensañamento no traslado a Pontevedra, diante do cimeterio de Marín, por falanxistas, en agosto do 36: a cuestión consistía en cambialo de cárcere, e no camiño "aplicarlle a lei de fugas". Manuel Piñeiro era no 36 presidente da Alianza e fundador/secretario de "La Reivindicadora", sociedade de atadeiras e fabricantas. Era ademais da élite local: fillo do secretario do xulgado, sobriño do médico don José Piñeiro, cuñado de José Azpeitia. Viñera non había moito de Bos Aires. A tradición oral conservou unha versión aínda máis cruel: arrestado polas rúas e disparando sobre il sen piedade,

pegoulle catro tiros, frente ó Ayuntamiento, no medio da calle" (*JNR*).

MSA. Era un mozo. Tiña 25 anos. Era sobriño de D. José Piñeiro. Cuñado de Azpeitia. Este foi buscalo a onde estaba escondido. Truioio para Cangas e ó momento xa o mataron (*MSA*).

Camilo Rodal Rodal "O Pitiscado", cenetista, dirixente histórico da Alianza, foi espantosamente maltratado na prisión e sacado do cárcere para matalo na Borna, en Meira. Ó parecer, cando sacaron ó Pitiscado do "Instituto" para matalo, co lombo e o corpo cheo de hematomas e descarnado, dicía a berros, desesperado "venganza, compañeiros, xustiza"... Estes asasinios empezaron a ser xa sistemáticos, requintados, feitos por persoas que ocuparon lugares destacados na Falanxe, entre os que se destacaron case todos os irmáns Moldes e os Pesqueites. O Petiscado

J. Era do mellor. Ese matouno Caraancha. Eso podo dicilo eu, e mais Pesqueite. Ese machacárono, mesmo na Falange. Levábano no coche. Pedíu "¡adiós! Compañeiros" Nos oiamos todo. Levantabamos a cabeza e "... que... nada... meus fillos... vengarse... e foi cando os mataron e tiraron con eles na Borna.

P. A eles a quen?

J. A Petiscado e mais a outro, que non sei quen era. Quen... Pitiscado era Caraancha. Descubría todo Caraancha o Pitiscado. Petiscado descubría todo. E como nosoutros estabamos alí naquela escueliña, entendedes, era de ladrillo o tabique, entón a Falange estaba ó lado, que era onde estaba esto oiamolo todo. Todo, mecá. Acórdome ben Sr. Agustín Sanjuan, ese que é

de... o xefe dos talleres... mecajo en dies. O home loqueado cun pañuelo de vinagre todo por aquí. Don Agustín... esto lo pagarán... pero... hostias..." (*JNR*).

MSA. A estes o que lle fixeron foi horrible. Anduveron con eles polas rúas de Cangas como anduveron con Xesús Cristo para Nazaret.
P. ¿Vivos aínda?
MSA. Si, anduveron con eles polas rúas ata "escajallalos" dixéronnos a nós (*MSA*).

Na execución sistemática destes exterminios destacouse un alemán, do que sabemos pouco: Bruno (ver tamén, para Moaña, González e Villaverde, 1999, pp.227-230). Este está presente en case todos os asasinios chamados de "lei de fugas", e organizaba e impoñía a disciplina ós outros falanxistas.

—Díxolle o alemán (*a Caraancha*)*: e se non vas connosco xa te mato a ti aquí*
—O alemán ¿qué alemán?
—Foron buscar un alemán para facer o escarnio que fixeron. E dous Boreiros que eran de aí de San Pedro... parece que os estou mirando traballar aí" (*RNR*).
Sendo un alemán chamado don Bruno o xefe que ordenaba as execucións, que actuou na represión da península do Morrazo" (*Miranda, en Angel Fernández*).

Por orde cronolóxica seguiu o xa espantoso asasinio colectivo de Anguieiro, o 28 do 8 do 36.

O 27 de agosto do 36 viñeron buscar un irmán (*Antonio Blanco Rodal*) *que viñera do mar, e ó chegar o barco a terra xa o colleron. Levárono para o cuartel da garda civil de Cangas e aquela mesma noite xa o mataron, xa os levaron aí ó alto da Portela a un quilómetro, máis ou menos, de Cangas (...) a el e mais a once, once xustos"* (*Teresa Blanco, en Aillados, 1995, p.17*).

O 9 de novembro de 1936 veñen a terra 5[7] de anguieiro: fondearan os cadavres no mar fronte á fábrica de Cervera, e cando un barco ergueu o rizón levantou os cadáveres. A xente foi masivamente á ribeira a velos vir e a ver se os identificaban. Viñeron a terra e recoñecéronse os cadáveres. Os familiares dos outros 6 tamén foron recoñecer os cadáveres dos seus, que non estaban.

Non temos certeza das razóns deste crime. Deberon levalos a Anguieiro para reconstruír os detalles da resistencia. Guillermo

Fernández Fernández era boxeador e José Martínez Pazó excepcionalmente forte. Algo se ten dito do temor que lle tiñan.

A crueldade e asañamento[8] deste crime colectivo foi atroz. Contamos con este escrito do Boreiro que narra parte dos acontecimentos de Anguieiro.

Francisco Ferreiro Budiño detalla la muerte de sus hijos Antonio y Ladislao.

La muerte de Antonio y Ladislao que fueron afusilados el dia 28 de agosto de 1936, fueron presos el dia 26 a las dos de la mañana por un guardia civil vestido con un mono y cuatro falangistas que uno de Moldes otro Gumersindo Iglesias, o sea "pan e porco" otros dos no los he conocido, fueron fusilados en Anguieiro en viernes a las cuatro de la mañana y los sepultaron en la mar llevados por un motor del fabricante Cervera y permanecieron en el agua 40 días, y a los 40 días vinieron a tierra cinco de ellos porque fueron once los fusilados los otros que faltaban salieron mas tarde pero en el mismo dia al anochecer pero los falangistas con los carabineros los cogieron y los fondearon mas a fuera para que estos no volviesen a tierra, de estos once hubo uno que se llamaba Lao Ferreiro que se escapó herido de entre los muertos de la camioneta que los llevaba y fue a parar a Aldán a casa de un tío mio pero ese tio se temió a recogerlo y el pobre del herido se marchó al monte de Subrido del Hío pero después al otro día fueron 14 falangistas 7 de ellos por tierra y otros 7 por mar recorriendo la costa en el motor de Modesto Valladares pues lo cogieron en Subrido y lo llevaron a cerca de la casa de señales, a los barcos que allí //¿aciste?// pues allí lo mataron a bayoneta, teniendo a menos de gastar pólvora, pues el pobre muchacho le pedía por todos los seres que ellos más querían que lo degasen o que le dieran un tiro y ellos riéndose de la barbarie le dicen que para los de las ideas rojas no había perdón y que todo era poco, luego que lo espedasaron lo tiraron entre las peñas de la costa, donde bañaba el cadáver el agua del mar. Es decir que fueron aparecidos del agua, los tirados el 28 de agosto aparecieron el dia 16 de octubre en viernes, sepultados en viernes los aparecidos. El día 4 de octubre del mismo año hicieron un homenaje militar en donde habló Moldes y Mixixí diciendo que se matasen todos los hombres y mujeres que fuesen de ideas de los rojos, el día 5 hablaba Baldomero Carrasqueiro y Almiña en el establecimiento del primero que no estaban conformes con rapar a las mujeres que había que castigar o matar y esto que lo llevaban a la reunión del Fascio. El día 8 de noviembre del mismo año pensaban festejar la toma de Madrid pero se equivocaron y en ese día pedían por la calle para hacerle un homenaje a Franco, y en ese día O Cateiro o Borralla do Outeiro y Chiripa insultaban a José González diciéndole que era rojo.

El día 3 de Marzo de 1938 hicieron una rogativa de Cangas por las aldeas visitando todos los cruces de caminos y la Canexa, Laura y la hija de Ramiro pusieron un cristo de madera en San Pedro muy adornado.

Celébrase o Consello de Guerra contra a Xestora Municipal o 19 de setembro de 1936. A sentencia é do 22 e a execución da sentencia ós tres condenados a morte é o 23 de setembro do 36: fusilan a Lorenzo Corbacho, Echeverri e don Víctor Sánchez Mártil. A causa (790 do ano 1936 contra Agustín Jorge Etcheverri e sete máis) é polo delicto de "auxilio á rebelión militar" (a rebelión militar fora a dos acusadores, mentres os acusados, ó contrario, puxéranse ó dispor do réxime lexítimo) Dí a sentencia:

RESULTANDO que contra este Goberno lexítimo ((*o formado polos golpistas*)) *erguéronse en armas os elementos que constitúen a Fronte Popular, quen formando partidas militarmente organizadas en distintas partes do territorio hostilizaron, e de feito hostilizan aínda, as tropas antes e dispois da declaración do Estado de Guerra, estado de excepción no que polo que se refire ós territorios que integran a Oitava División Orgánica, foi declarado o día vinte de xullo.= RESULTANDO que neste erguemento rebelde tomaron parte as forzas políticas da Fronte Popular da vila de Cangas e que á fronte delas en concepto de Directores e como organizadores do movemento interviñeron os procesados Agustín Jorge, Alcalde da Vila; Francisco Búa Carou, Secretario do Concello; Lorenzo Corbacho Rodal, significado socialista; Víctor Sánchez Mártil, Mestre comunista; e José Rodal Lanzós, xestor daquela corporación.= RESULTANDO que para levar a cabo tal rebelión procedeuse por orde do Alcalde a facer requisa das armas que naquela Vila tiñan os elementos de dereitas, armas que dispois e no mesmo edificio do Concello, e con intervención dos procesados citados no anterior "resultando", habían ser repartidas entre os grupos de paisanos afectos ó movemento faccioso.= RESULTANDO que tamén por orde do Alcalde se formou un grupo, organizado con intervención dos cinco procesados a que nos estamos a referir, ó que se armou convenientemente e nun camión envioulse a Pontevedra con obxecto de que interviñese na Defensa do Goberno Civil e en contra das forzas do Exército, non sen que antes de saíren foran arengados e animados os seus componentes dende o balcón do Concello polo Corbacho e o Víctor Sánchez.= RESULTANDO que o Alcalde ordenou así mesmo a requisa de automóbiles e a declaración da folga xeral revolucionaria, e que o Lorenzo Corbacho, de pésimos antecedentes revolucionarios, propagandista de acción encargado da distribución do periódico "Socialista" en Cangas, procesado xa nos sucesos revolucionarios de Outubro de 1934, é sinalado como o que construíu bombas que apareceron no edificio do Concello de Cangas, así coma o Víctor Sánchez, tamén procesado polos sucesos de Outubro, utilizou a escola onde era mestre para, coas súas veleñosas doutrinas, producir fondos estragos na moral das xentes sobre as que exercía influencia, propagando a doutrina comunista na que era militante, chegando a constituír un grupo propagandista encargado de alentar a revolución, e polo advenimento dela*

laborou sempre na súa actividade profesional.= RESULTANDO que os procesados Angel Fernández del Río e Jesús Barreiro Martínez auxiliaron ós anteriores na preparación da rebelión e na consumación da mesma, aínda que non de maneira directa de colaboración, senón máis facilitando o labor daqueles coa súa presencia no Concello durante o reparto de armas e organización de grupos como pertencentes ó partido de Esquerda Republicana, e nese local construíronse tamén bombas e esa construcción foi facilitada polos membros do partido, que así o consentiron.= RESULTANDO que o procesado Manuel Sotelo Suárez é o certo, segundo se desprende do actuado, e principalmente da proba verificada ante o Consello, que estivo embarcado e nas faenas do mar ata o día vinte ó mediodía no que chegou a Cangas, sen que a súa presencia no Concello nin a súa intervención en ningún concepto nos sucesos revolucionarios sexa sinalada por ningún testigo.= FEITOS PROBADOS: CONSIDERANDO: Que os feitos relatados son constitutivos de rebelión militar, delicto definido (...) do que son responsables en concepto de autores os procesados paisanos Agustín Jorge Etcheverri, Francisco Búa Carou, Lorenzo Corbacho Rodal, Víctor Sánchez Mártil e José Rodal Lanzós, xa que a actividade delictiva a eles imputada encerra unha plena adhesión e colaboración á rebelión militar consumada en España pola Fronte Popular (...) *maior perversidade nos procesados Agustín Jorge, Lorenzo Corbacho e Víctor Sánchez poñen de manifesto os seus antecedentes, actividades, propaganda por eles efectuada e intervención continua na vida política e social con tendencia revolucionaria de desorde, como elementos principais e destacados nas organizacións da Fronte Popular da Comarca de Cangas (...).= FALLAMOS que debemos condenar e condenamos ós procesados paisanos Agustín Jorge Etcheverri, Lorenzo Corbacho Rodal e Víctor Sánchez Mártil á pena de morte; ós procesados Francisco Búa Carou e José Rodal Lanzós á pena de reclusión perpetua, coas accesorias de interdicción civil durante a condena e inhabilitación absoluta; ós procesados Angel Fernández del Río e Jesús Barreiro Martínez á de quince anos de reclusión temporal (...) = Así mesmo absolvemos libremente a Manuel Sotelo Suárez por non ter cometido ningún delicto (...).*

Á espera da execución da condena os presos desespéranse pola situación das súas familias. Lorenzo Corbacho, de tradición atea dende o berce, busca a protección do cura de Darbo para os seus pedindo os sacramentos:

Teño o honor de comunicar a VS que na mañán de hoxe o detido e sentenciado a morte, Lorenzo Corbacho Rodal, solicitou permiso para recaba-la presencia, nesta Prisión Provisoia, do Sr. Cura de Darbo (Cangas) acompañado da esposa e fillos do dito detido, a fin de proceder a subministrarlles o Sacramento do Bautismo" 22.9.36; "Teño o honor de

poñer en coñecimento de VS que o Sr. Cura Párroco de Darbo (Cangas) procedeu na tarde de hoxe a unir polo Sacramento do Matrimonio, nesta Prisión Provisoria, ó recluso Lorenzo Corbacho Rodal con Concepción Iglesias Portela. Serviron como testigos D. Amancio Caamaño Cimadevila e D. Manuel Gamallo 22.9.36.

No *Faro de Vigo* notician:

Un acto conmovedor na prisión preventiva. Ás catro da tarde de onte presentouse na prisión preventiva desta capital (edificio da Normal de Maxisterio) a esposa do condenado a morte Lorenzo Corbacho Rodal. Á muller acompañábano sete fillos e o señor cura párroco de Darbo, parroquia á que pertence o reo e os seus, para celebra-lo matrimonio canónico que o Corbacho tiña solicitado. Os cónxuxes celebraran unicamente o matrimonio civil.

O expresado párroco bendeciu a unión, entregando antes un crucifixo ós desposados, que bicaron coa maior unción e recollemento. Na cerimonia actuaron coma testigos o doutor Caamaño e o practicante da prisión señor Franco Ares.

O señor cura pronunciou dispois unhas elocuentes e emocionadas palabras ensalzando a significación do acto e ofrecéndose para conducir ós fillos do axustizado polo camiño da igrexa, que conduce ó traballo e ó ben. O acto produciu fondísima emoción entre os presentes. A continuación recibiron as augas rexeneradoras do bautismo os sete fillos do matrimonio.

O marido outorgou testamento perante o notario señor Del Río, facendo o Lorenzo, unha vez máis, afirmación de fé católica que aconsellou que seguisen a súa esposa e fillos.

O párroco saíu pouco dispois para Darbo, acompañado dos familiares do reo, que deixou como albacea testamentario ó expresado párroco.

O inspector da prisión, señor Lago, deu todo xénero de facilidades para a celebración dos actos sinalados, contribuíndo coa súa xestión a que outros condenados a graves penas recibiran con gran fervor os auxilios da sacrosanta Relixión Católica" (*Aillados, 1995, p. 135-137*).

E don Víctor tremía polo futuro dos seus

Disque diciálle... estaba co meu pai condenado a morte... ¿qué Víctor? –Ai, Rodal, Rodal. Pobres de mis hijos... Tan solos y..." (*LRB*)

Os paseos e a indefensión dos demócratas é contínuo. Dolores Blanco Montes sobreviviu a un paseo:

Porque nós cando me levaron á miña nai da casa, que a sacaron da casa, meu pai estaba no mar. Meu irmán estaba no servicio. Meu pai e meu

irmán estaban no mar, andaban á ardora. E estabamos mamá e nós solos aquí. E petáronnos á porta. Era en tempo de verán. Miña nai tiña un camisón e puxo un mandilón por encima, así. Descalza.

—¿Es aquí la casa de Lola?

—Si.

—¿Usted es esta señora?

—Si.

—Acompáñenos.

E dí ela:

—Por favor, ¿podría ponerme...?

—No, no, no no.

Que tiña que ir sen roupa, sen nada.

—Veña firmar unha declaración.

Cando eran as dúas e media da mañán. No mes de Agosto. Como de aquela estaba o toque de queda. Non podías saír á calle. Non podías andar pola calle hasta que o Sol aparecera. E nós, eu con 15 anos e miña irmá con 13 quedamos na cama. Cando nos levantamos, ó mirar que mamá non volvía, empezamos a chorar. Viu unha veciña de aí de enfrente (...) *calade, filliñas,* (...) *Chega meu irmán do mar... Quería ir ó cuartel...*

Á miña nai levárona de aquí. E cando chegou frente á Plaza que había un kiosko alí (...) *había un coche. E nese coche había unha chavala, dentro.*

E cando a levaron, deixárona aí ó lado dese coche. E eles foron (...) *no cuartel había uns focos que cegaban de noite* (...) *Mamá choraba. E claro, ó mirar que papá estaba alí preso... E dicíalle ela: cale, señora, non chore. Non chore. Eu son de Marín, son de Marín. ¿como?*

—Dixéronme que viñan buscar unha persoa aquí a Cangas

—¿E que lle fixeron?

—Non me fixeron nada, pero amenazáronme moito

Levárona ese () *e o* ()*, e dixéronlle:*

—¡Hala! Métanse en ese coche.

E metérona no coche. Claro, miña nai iba nerviosa. E ese ()*, ese* ()*, a mofar dela. Ela tiña corenta e pico de anos. E dicíalle cada porquería... mil detalles. E chegan alá a Aguete, á playa de Aguete, que había un cruce alí. Mandáronas desembarcar. E iba tamén un tal... un garda civil alto, que a raíz deso xa non quixo ser máis Garda Civil.*

Desembarcaron unha hacia a dereita e outra hacia a esquerda. A mamá tocoulle ir hacia a esquerda. Camine, camine. Ela sentiu o tiro da outra antes. Iba co camisón psoto e unha bata así por encima.

Antes de darlle o tiro a ela sentiu o tiro da outra rapaza ó outro lado. Pero ela claro, caiu, e cando volveu en si viu que un brazo lle chorreaba sangre. E colleu a bata que levaba, parte da bata, envolveu o brazo... e nós vamos ó...

E o Bernardino viña de levar á miña nai. E nós claro... Meu irmán (*Angel*) *que daquela tería 17 anos, Claro, viñamos a preguntar:*

—Mire que a mi madre la trajeron esta noche para dar una declaración.

—Aquí no sabemos nada. No tenemos conocimiento de eso aquí.

—Pero...

—La llevarían a Pontevedra...

—Volvemos. Espera, espera, espera...

E dixéronnos:

—Á túa nai levárona, pero levárona nun coche.

(*volvemos e díxonos*)

—Oiga usted: ¿Pero para que queremos a su madre nosotros? ¿para hacer una tortilla con ella?

E nós fomos carretera arriba. E chegamos a Bueu ó depósito de cadáveres.

—Mire: aquí en el depósito de cadáveres hay un cadáver...

Era esa tal pobriña. Estaba alí tapada, no depósito.

Eles ó mirar que mataron a dúas persoas e que solo apareceu unha, mobilizaron cielos y tierra. Hasta saíron marinos da Base Naval. Coches, persoas... El demonio. Nós, claro, ó mirarnos así, pois...

Colleu monte arriba, colleu hacia Marín. Foi todo, todo, todo, todo polo monte. Mira que sangraba, descalza, cunha fiebre terrible e claro foi a... Ela foi a casa dunha parienta de noite. Alí frente ó matadero de Marín. E claro... Daquela se tiñas unha persona na casa, matábanche un fillo, ¡eh! Tiñas unha persoa albergada... Non podías ter a nadie... nin un fillo.

—Ai filliña... ai dios mío miña primiña, mira que tal... un pouco de auga, e tal. Entonces, xa ó vir o día, unha fulana mirouna:

—¡Ai señora, ai! Non quero, non quero...

—Mire ¿no hay por aquí una fábrica?

Miña nai tiña ido a Pontevedra, cando ó meu pai lle operaran dúas hernias (...) *Iban a andar. Entonces conocíana* (*a fábrica de gaseosas*). *Sabía que había alí unha fábrica de gaseosas, que viñan traer gaseosas a Cangas nun coche en cabalo. Un carricoche. Chamábano o Peneireiro. E ela sabía que era nesa dirección. E miña nai tiña un pariente na calle real. Frente ó supermercado Juanito. Tiñamos un primo aí que estaba nunha tenda. Recoñeceu ó señor. E díxolle: Mire, eu aquí non a podo ter. Pero no obstante, veña. Entón levouna arriba no monte que tiña unha filla alí casada. O marido andaba ó mar, andaba ó Gran Sol, e tiña unha meniña pequeniña. E díxolle: mire, mire, por favor, se vai a Cangas, dígalle a fulano de tal, meu pariente de aquí.*

Como ignorando que vía o que estaba sucedendo en España, entonces, aquela muller deulle un vasiño de leite recién ordeñado, meteuna na cama, bañouna, botoulle aguardiente... Púxolle unhas medias, unhas zapatillas... tranquiliña, tranquiliña e tal. E el viu a Cangas a propósito, eh. A dicirlle ó meu primo que efectivamente, que estaba en tal sitio.

E fomos a buscala. Chegamos xa non estaba. Porque a rapaza, por o río a cabalo, por un riachuelo que había alí, e xa lle comentaron o asunto

que andaban os falangistas por alí a preguntar se aparecera unha señora... si había una fugitiva por el monte. E esa muller... non, filla, non. Ai dios mío.

Ó anoitecer saíu e viu. colleu rumbo a Cangas.Viu desde Marín hasta Coiro, todo andando polos montes. (*LRBa*)

Á prisión do Lazareto van polas noites os falanxistas sacar presos, que lle din que van trasladar de cárcel, e aparecen logo mortos polas cunetas. Chámanlles as "raposas do lazareto" e xustifícanse pola "lei de fugas". Mataron nas raposas do Lazareto, de Cangas, a Eduardo García (Bartolo o Pequeno), Aniceto Franco (24.XI.36), Angel Rial Vidal, Vicente Sáez Ruíz e Adonis Teixeira Alonso. Clemente Carracelas Castro sobreviviu ó fusilamento nunha raposa, foise esconder na casa, pero temeroso dunha das ameazas de os falanxistas vingárense na familia se non se entregaba, saíu do seu escondite, entregouse e foise enrolar na lexión. Morreu na Lexión, ó parecer, sen que se saiba como.

MSA. Si, pois eran do pobo e queríanos matar. Mataban á xente por matar. Ían ó Lazareto e dicíanlle a Búa "Queremos a fulano de tal". E íano buscar ó Lazareto para Redondela ou Pontevedra. Collíannos e en Redondela xa os mataban" (*MSA*).

Rufino Miranda Cabral intentou unha fuga do Lazareto xunto con Manuel Sayar Orallán, de Corrubedo. Rufino fora dos primeiros en ser detidos, cos do primeiro camión que acudira con xente "armada" para a defensa da República

Piñeiro. Estabamos todos paseando e chamáronos a reconto.
¡Ei! ¿Qué pasa aí? ¡Falta xente do cárcere!
¿Cómo é iso? ¿cómo pode faltar xente do cárcere? ¿onde se meteron?
E veña, a recontar, veña, veña, faltan dous homes...

Joaquín. Dous mozos tiráronse ó mar de noite; mentres estabamos na cea, aproveitaron a cea para tirárense ó mar. E colleunos un que se chamaba Domingos, que era o boteiro dalí de Cesantes, e entregounos. A un, o outro morreu nas augas. Un era de Cangas, Rufino Miranda, e o outro era de Mugardos." (*Aillados, 1995, p. 46-47*).

Rufino foi fusilado dispois de pasar un mes no calabozo[9]. O 17.12 apareceu o cadáver de Manuel. Manuel era da FAI, e posiblemente Rufino tamén.

J. No, se... non sei. Da Fai non sei se sería Rufino Miranda, o que mataron en San Simón. Ese era porque sempre se levaba na Isla con outro

da Fai. Acórdome ben. De Mugardos, que foron os dous que escaparon da Isla.

Falando así como compañeiros, o Miranda foi un covarde. Miranda dunha vez que saiu que... tiráronse os dous, porque eles tiráronse dispois de comer, que fo... Desde aquela, a comida...

Chegáronse ó anoitecer de todo, e ó chegar o anoitecer de todo xa era para escapar eu e mais o finado do Bartolo, que xa tiñamos un sitio buscado. Pero el e ese de Mugardos lanzáronse coa comida... tiráronse coa maré chea, que con maré chea non se marcha, porque aínda é larga, a viaxe. Se se lanzaran con maré baixa, entonces dun zapatazo xa estaban na praia. Entón, ó mirar que o outro quedara atrás, o home perdeu todos os... Dispois contounos el. Estaba preso no calabozo e eu fun xunto a el e preguntelle ¿pero como fixeche, mecago en tal?

E foise meter mismo ó botero, o botero xa lle puxo a pistola. Que a (*muller?*) *que era Botero, o Angel, hala, pa Isla outra vez."*(*JNR*).

Na prisión de Vigo tamén mataron en 1937 a Angel Rodal Blanco, fillo de José Rodal e Dolores Blanco, de 19 anos, ben inocente, acaso para castigaren aínda máis á súa familia.

Nas Cíes refuxiouse un grupo de persoas, os máis deles caracterizados cenetistas. Alí os debía recoller un barco para levalos a Francia. Está sen confirmar que fora o *Penta*, de Joaquín Blanco. O barco non saiu, e en Cíes estiveron ata ben entrado o 37 cando menos Antonio *O Carabelo*, o *Amaro*, Bernardo Lemos, Manolo *Carolitos*... o sogro do *Amaro* (Arcadio Villar, xastre, requeté, do Somatén e cobrador de arbitrios) oíu que ían buscar ós das Cíes e foron sacar ó *Carabelo* e ó *Amaro*. Estes dous andaron fuxidos polo monte e dispois nas casas. Fixéronlles os zulos os *Carrasqueiros* e por veces, nos traslados, disfrazados de muller. Amaro entregouse e estivo 2 anos no Lazareto. *O Carabelo* entregouse xa dispois da guerra, cando viu o gobernador Gómez Cantos. A Bernardo Lemos e Manuel Soliño (Manolo *Carolitos*) matáronos nas Cíes:

E nas cíes había 7 ou 8 escapados... claro daquela as Cíes non... Antes ¿quen ía hasta alí? Ian os catro mariñeiros.

E eles os coñecían e... Escaparon palá. E claro: ían hoxe un barco, mañán outro... a rodear a illa... ¡ah! Pero un día dicían: ¿Que hermano? ¿marchamos?

Fondearon unha ensenada onde non os miraran... embarcaron. Miráronos saír.

A un xa o mataron alí. O outro ferírono e escapou... (*LRBa*).

Manolo Carolitos, si, ese era o que estaba en... Antonio o Carabelo e ese Lemos, Bernardo Lemos. Eses estaban alá escondidos (...) *Era mari-*

ñeiro e era delicado... era guapo... Manolo Carolitos. Él coa súa enfermidade.

Os outros viñéronse como puderon e metéronse na casa (*...tería...*) *30 anos, non sei. Eu parece que inda os estou mirando no camión, que eu viña de lavar a roupa"* (*RNR*)

As mortes continúan no 37: Algunhas persoas escóndense onde poden, e logran sobrevivir. Deles, algúns consiguen sobrevivir, como o Maneghra, José Molanes Blanco, narrado literariamente pola súa bisneta Beatriz Dacosta en "Casca de noz", Indalecio Cruz "O Ferreiro", Antonio Ferrari Rodal, "O Carabelo", entre dúas paredes da súa casa; Antonio Fernández Ferrari "O Amaro" estivo na Illa e avisouno o sogro, como xa se dixo, dunha inminente batida e axudou a traelo e escondelo. Rafael González Rodal, do Mau-Mau, á sazón médico en Combarro, deu fuxido coa familia[10] para Santo Domingo onde morreu polo 42 nun accidente da ambulancia. A familia dispois marchou a México. Rafael o Pitiscado (Rafael Rodal) andou escondido polo monte e facíalle visitas á moza. Conseguiu marchar para a Arxentina, onde os Pitiscados fillos viviron e atenderon moito ós emigrados de Cangas. Antonio Varela, Morros escondeuse na casa de don Valentín Losada, en Santiago. Cando morreu o cura tívose que entregar, xa polo 37. Foi xulgado en Consello de Guerra. Outros non: os falanxistas espreitan polos seus escondrixos e chegan a topalos: O Charrúa escondeuse polos montes de Aldán. Unha señora (Elisa Soliño Bastos) recollíalle roupa suxa, lavábaballa e deixáballe algo de alimentos.

Elisa Soliño era tratanta. Compraba e vendía polas aldeas galiñas, ovellas, ovos... como andaba polo monte, o taxista que andaba escapado, irmán de Cándida e Virtudes as Charrúas, deixaba a roupa suxa nun embrullo nun certo sitio. Ela collíalla, lavábaballa e deixaba o embrullo no mesmo sitio. Él dispois recollíao" (*María Martínez Mota. Testemuña*).

Pero dunha vez que a muller, Nieves Miranda, estaba enferma.

Estivo cerca dun ano escapado, pero cando a súa muller Nieves Miranda Cabral púxose enferma avisárono e acercouse á casa, desde este momento non quixo volver a escapar. Quedou escondido na casa e durmía no fallo.

O coche de José Barreiro destrozárono os Moldes.

Nunha ocasión Rufino Miranda Lagoa (*sogro*) *avisoulle a Santiago Felecho que lle fora arreglar unha pingueira do tellado. Este mirou o metálico arrimado á parede, polo que desconfiou que alí durmía o*

Charrúa. Nunca pensou Rufino que o Felecho delatara o escondite de José Barreiro.

O pai de Barbazul fixo guardia na fachada da casa do Charrúa días e noites enteiras.

A noite do día 12 ou 13 de abril de 1937 ás 2 horas da mañán, rodearon a casa súa na esquina Lirio e Benigno Soage, chamaron á porta, abre a porta Papá Rufino e encáranse con el o Gil, Bobiño, Corneta e Lastre. Péganlle a Rufino (*pai*) *e o tiran ó chan. A súa neta, Nieves Barreiro Miranda, acude a agarrarse ó seu avó entre choros. Fóra na calle, rodeando a casa, esperaban 40 ou 50 falanxistas.*

Nieves Miranda Cabral díxolle ós que entraran a buscar ó seu marido José o Charrúa que estiveran moitas veces na casa sentados orredor da mesa con José, polo que non entendía o que pretendían.

Manolo Miranda Cabral cuñado de José o Charrúa intentou axudalo a fuxir polo tellado, pero José desistiu de fuxir por medo a represalias dos falanxistas coa súa familia. Polo acontecido a Manolo déronlle unha paliza de morte, tiveran que acudir a rescatalo totalmente inchado, amoratado e destrozado da paliza. O autor (...) *da brutal paliza foi o Gil.* (...)

Levárono os falanxistas á súa sede na rúa real (...) *preso en compañía do Sr. Manolo das Paxulas* (...) *A filla de José, Nieves, acercábase tódolos días a levarlle a comida ó seu pai, en un momento sentouna nas súas rodillas dicíndolle que pronto estaría na casa, que mirara pola nai e polo seu irmán José.*

O día 15 de abril foi levarlle o desaiuno e o pai non estaba. Levárano a Pontevedra. Matárano en Cangas o 15 de abril de 1937 ós 32 anos de idade. Naceu o 4/12/1905. Era fillo de Tomasa Prol Miranda e de José María Barreiro, irmán de Baldomero.(...)

Saturno Blanco, dono do cine vello, foi visitar a José e ó saír do local da falanxe, confundírono co Charrúa, que pretendía escapar e matárono os falanxistas no adro da Igrexa" Nieves Barreiro Prol a Malliño.

Ese día, ó parecer, mataron a case todos os que alí había. Ó Charrúa matárono o 15 de abril do 37. O seu corpo apareceu por Pontevedra. Enterrárono no cimeterio de Pontevedra, onde algunha persoa cedeu lugares para os enterramentos.

Joaquín Fernández Rodas, que vivía na praza do Arco, vivía nun zulo. Por algunha razón o descubriron. Levárono preso e foi xulgado e condenado a morte en Consello de Guerra en Pontevedra. Fusilárono a fins do 38 ou comezos do 39.

José Gallego Nogueira, "O Neno da Camiña" de Aldán, traballaba no Concello de Vigo, como garda de arbitrios. Foi condenado a morte en Consello de Guerra o 27 de xulio do 37.

Eu seino que a un que mataron na Caeira en Pontevedra, que era o Neno da Camiña, que señora María andabamos a atar xuntas, que foi un

cura a confesalos. Dispois matáronos, en Pontevedra. Pero non os matarían na cárcel; levaríanos afora a matalos ¿non? E foi o cura a ver se se querían confesar. E díxolle o Neno da Camiña (...) "a quen hai que confesar é a usté" dicía a señora María sempre: "o meu home díxolle: a quen hai que confesar é a usté, pero non eu (*G*).

No mesmo Consello de Guerra condenaron a morte a Antonio o Pavito, Mejuto e Meis de Marín

P. ¿E de que os acusaron no xuízo?

MSA. O xuízo aquel foi de medo. Fomos 21 ó Consello de Guerra. Eran (6) *de Aldán* (...) *todos mariñeiros non sendo o que traballaba na lonxa de Vigo* (*José Gallego*) *e 21 de Cangas* (...) *Había que nomear a un defensor pero o defensor poñíano eles dunha lista que tiñan eles. Non se podía elixir.*

Todo aquel que non tiña a man manchada de sangue, iso era o que dicía Franco, para a rúa, pero había quen non tiña delictos de sangue e mais matábannos. No noso Consello de Guerra mataron a catro. Mataron a Mejuto, Gallego, Meis e Antonio Fernández. O quinto era Agustín Sanjuán, pero conmutáronlle a pena" (*MSA*).

A muller de José Mejuto foille suplicar a Marcelino Moldes, o seu cuñado, que salvara ó seu home. Estaban enfadados por causa dun capital dos pais ou... A pesar de todo ela foille suplicar de rodillas que salvara ó seu home ¡teño 3 filliños! ¿qué vou facer sen el?

Marcelino Moldes cuspíulle na cara a ela.

E Vicente, o cura, que era irmán dela, tampouco fixo nada por salvalo" (*María Martínez Mota. Testemuña*).

Lao Graña foi executado noutro Consello de Guerra

MSA. Houbo outro Consello de Guerra con xente de Cangas, o da Mouchiña[11] *que era parente de Camiña* (...) *Foi dispois do noso. Nese Consello de Guerra estaba Lao Graña, Perrachica e Luís"* (*MSA*).

Ó Tellada (Alexandre Avendaño) levárono da casa e nunca máis apareceu, así como Jesús de Coiro. José de Coiro, presidente dos mariñeiros de Aldán, foi condenado a morte en Consello de Guerra[12].

Daniel Antonio Núñez, "Chichito o da Petoula" mátano o 28.8.37. Vivía escondido na casa da nai, na Fonte do Galo. Os falanxistas xa lle foran rexistrar a casa varias veces. Pero unha vez, dispois do rexistro, a nai díxolle (estaba escondido nun zulo, por baixo da casa) "Sai, que xa marcharon. Ven comer". Alejandro Rodal[13], o de Correos, a guichar, enterouse. Sacárono. Levárono

polas rúas, de noite. A nai atrás deles, a berrar... ¿quen ía saír da casa a acudirlle? Disparáronlle un tiro diante do cimeterio esa mesma noite.

O que matou a aquel chaval que vivía na Fonte do Galo. Metíase abaixo da casa. Andaba escapado, e andaban encima del, encima del, encima del, encima del. No pillaban... Porque se metía abaixo. Tiña un sótano debaixo da casa. Unha noite rexistrárono. Total, marcharon tres e quedaron dous. Ó marcharen, naquel silencio na Fonte do Galo... vente, meu fillo, vente... a nai del dicíalle. Veña que aí fai frio. Veñen eles... ¡ala!, que no estaba aí o pájaro. Venga. Así conforme estaba desnudo, así o levaron. Con roupa de estar na cama. Levárono, a nai a... Pero ¿quen saía á calle? ¿quen saía á calle a defender...? Nadia. A nai chorando... no cemiterio. E ese Alejandro...

—Ai, Alejandro, por dios, Alejandro, por dios... Non lle me fagas daño ningún.

Botouna a patadas.

—Ai por dios, Pídocho por Dios

—Aquí no hay más dios que eu –contestoulle el.

Deixouno na porta do cemeterio, ó chegar a aquil cruceiro que hai alí. Pegoulle tres tiros e deixouno alí.

Home era un rapaz destacado un pouco no sindicato, pero non era ningún extremista nin era nada. (...) *Pero chegou así en menos dunha hora lle pegou tres tiros e... E marcharon tranquilos pola carretera arriba coma se nada* (*LRBa*).

A Emilio Nores Rodríguez sacárono do cárcere de Pontevedra para matalo. Estivo enterrado no cimeterio de Pontevedra? Ata que o fillo o truio para o de Cangas, xa moitísimos anos máis tarde,

O meu irmán Emilio estaba na Normal abaixo. Sacárono e o foron matar a Sampaio. Sacárono e levárono para o cimeterio. Sen xuízo.

Emilio era do Partido Comunista e mais do Socorro Rojo Internacional, co finado do Mejuto. Ese si era comunista. Foron os que formaron a célula comunista en Cangas: Emilio, o Hazaña, (...) *Soliño e mais Estanislao Graña, do Forte. Eses eran do Partido. Chichito no. Soliño era un representante da clase obrera, dos mariñeiros. E era do PC. Era da directiva da Alianza, Luís Soliño* (*JNR*).

Luís Soliño Acuña estaba escondido na súa casa da praza do Siñal, cos seus pais. Velliños, o seu pai cego.

Como a casa tiña area por baixo, fixeron un buraco e el metíase alí. Foron varias veces, cachearon, non toparon. En frente vivía Angel Moldes (*LR*).

Un día notaron algo, rexistraron a casa e levárono. Matárono na Borna. Luís Soliño fora sancristán con Valentín Losada e era un gran devoto das imaxes de semana santa. Estaba na célula do Partido Comunista, con Lao Graña, co Hazaña, con Antonio Blanco, Emilio Nores e José Mejuto. Deles apenas se salvaría o Hazaña. O tamén comunista Manuel Núñez "Perrachica" conseguiría sobrevivir, pero estivo preso. Ós mestres comunistas don Vicente e don Víctor matáronos tamén.

Mortes de persoas de Cangas por razóns da represión e de Guerra Civil do lado republicano

Nome	ANOS	VECIÑANDA	LUGAR DA MORTE	DATA	MORTE POR
Alejandro Avendaño Ares"Tellada"	31				Fórono buscar á súa casa de noite e nunca máis apareceu
José Barreiro Prol "Charrúa"	32		Pontevedra	15-4-37	Sacárono da prisión da Falanxe e apareceu morto por Pontevedra. As cinzas están no cimeterio de Pontevedra.
Eugenio Bastos Fernández "Jatón"	18	Cangas	Anguieiro	28-8-36	Asasinio colectivo por falanxistas e Garda Civil
Francisco Bastos Fdez.	19				No frente. Fusilado.
Saturnino Blanco Abal	37	Cangas	Cangas	17-4-37	Disparos pola espalda dos falanxistas
Bernardo Blanco Rodal	21	Cangas	Cartagena. Buque "Libertad"	1938	Guerra.
Antonio Blanco Rodal	26	Cangas	Anguieiro	28-8-36	Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil
Manuel Botello Barros	22	Madrid	Batalla de Teruel	1937	Guerra
Francisco Búa Carou	48	Cangas	Pamplona	25.3.42	Cárcel
Clemente Carracelas Castro	22	San Pedro	Tercio		Raposa do Lazareto, sobreviviu e logo morreu na Lexión.
Lorenzo Corbacho Rodal	45	San Roque	Pontevedra	24-9-36	Consello de Guerra
Antonio Fernández Fernández "Pavito"	32	Balea	Pontevedra	27-7-37	Consello de Guerra
Guillermo Fernández Fernández "Pavito"	27	Seixo	Anguieiro	28-8-36	Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil.
Joaquín Fdez. Rodas	31	Cangas			Consello de Guerra
Antonio Ferreiro Núñez "O Borerio"	32	San Pedro	Anguieiro	28-8-36	Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil.
Estanislao Ferreiro Núñez "O Boreiro"	18	San Pedro	Anguieiro	29-8-36	Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil.
Aniceto Franco Durán	42	San Pedro		24-11-36	Raposa do Lazareto

Nome	ANOS	VECIÑANDA	LUGAR DA MORTE	DATA	MORTE POR
José Gallego Nogueira "O Neno da Camiña"	37	Aldán	Pontevedra	27-7-37	Consello de Guerra.
Eduardo García Santos "Bartolo O Pequeno"	17	Cangas	Anguieiro	28-8-36	Raposa do Lazareto.
Daniel González Graña	22				Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil.
Estanislao Graña Soliño "Lao"	26	Forte	Pontevedra	12-7-37	Consello de Guerra.
Agustín Jorge Echeverri	33	Cangas	Pontevedra	24-9-36	Consello de Guerra.
Bernardo Lemos González	32	Cangas	Cíes	Antes de xuño do 37	Asasinado en Cies.
Alejandro Martínez Pazó	19	San Pedro	Anguieiro	28-8-36	Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil.
José Martínez Pazó	26		Anguieiro	28-8-36	Asasinio colectivo polos falanxistas e Garda Civil.
Silviano Martínez Pazó					Collérono cando ía á fronte republicana e matárono.
Manuel Martínez Piñó	35	Hío			Cárcere.
José Mejuto Bernárdez	30	Forte	Pontevedra	27-7-37	Consello De Guerra.
José Millán Costas "José De Coiro"	31	Aldán			Consello De Guerra.
Jesús Millán Costas "Jesús De Coiro"		Aldán			Levárono Cando Ía Para Vigo E Xa Non Apareceu Máis.
Rufino Miranda Cabral	21	Cangas	Illa De San Simón	11-12-36	Fusilado No Lazareto.
Emilio Nores Rodríguez	31	Cangas			“Lei De Fugas”.
José Nores Rodríguez	16	Cangas	Anguieiro	28-8-36	Asasinio Colectivo Polos Falanxistas E Garda Civil
Normandino Núñez Martínez	46	Cangas	Anguieiro	28-8-36	Asasinio Colectivo Polos Falanxistas E Garda Civil.
Daniel Antonio Nuñez "Chichito O Da Petoula"	27	Cangas	Cangas	28-8-37	Asasinio Por Falanxistas, Na Rúa.
Manuel Piñeiro Pastoriza	32	Cangas	Marín.	VIII 1936	"Lei De Fugas".
Angel Rial Vidal	24	San Pedro			Raposa Do Lazareto.
Camilo Rodal Rodal "O Pitiscado"	50	Cangas	A Borna (Moaña)	VIII 1936	Asasinio Por Falanxistas.
Angel Rodal Blanco	19	Cangas	Vigo	7-4-37	Matárono No Cárcere.
Secundino Ruibal Villar			Anguieiro	28-8-37	Asasinio Colectivo Polos Falanxistas E Garda Civil
José Benito Saa Martínez	37	San Pedro	Xesteiro (Darbo)	1936	Matárono No Monte.

Nome	anos	veciñanda	lugar da morte	data	morte por
Vicente Sáez Ruíz	32	Coiro	Parra (Marcón)	5-12-36	Raposa Do Lazareto
Víctor Sánchez Mártil	38	Forte	Pontevedra	24-9-36	Consello De Guerra
Luís Soliño Acuña "O Sancristán"	35	Cangas			“Lei De Fugas”.
Manolo Soliño Soliño "Carolitos"	24	Fonte Ferreira	Cíes	Antes de xuño do 37	Asasinado En Cíes.
Adonis Teixeira Alonso		San Pedro			Raposa Do Lazareto

Outras persoas foron ingresadas nas prisións de Pontevedra (instaladas unha onde é hoxe a Delegación de Educación e daquela Escola Normal e a outra nos baixos dos xulgados) e mais na Illa de San Simón, (O Lazareto). As condicións da prisión do Lazareto están ben descritas no libro de A. Caeiro, J.A. González e C.M. de Saa (1995). Á prisión do Lazareto acudían polas noites os falanxistas para sacar algúns presos e matalos. Chamábanlle a estas visitas “as raposas” porque eran matanzas que viñan de noite e sen avisar. Ás mortes chamáronselle “paseos” ou ben “lei de fugas”[14]. Morreron dista maneira, no Lazareto, Eduardo García, Aniceto Franco, Angel Rial, Vicente Saez e Adonis Teixeira. Clemente Carracelas foi fusilado tamén, pero sobreviviu e fuxiu. Escondeuse na súa casa e dispois, teméndose represalias da súa familia, entregouse e ingresou na Lexión, onde morreu.

*O (*Clemente*) Carracelas, que sacaron da Isla de San Simón e mais Aniceto Franco e Adonis Teixeira. E mais o maestro da Escuela de Coiro, don Vicente Saenz, alicantino. Deixoulle un anillo a Ismael Camaño.*

Aquello foi o terror. Aquello era... cinco... cinco... dez... tódolos días. Tiñamos que estar: ahora tócame a min ¿me comprendes? Ahora tócalle a outro... Acórdame a min, que teño na memoria sempre un señor que se chamaba Manuel Nores, que viñera cun Cargamento de... de presos pa isla. E claro, viña durmir. Díxenlle: usté ven cansadiño. Durma aí. E claro, viña durmir. Dicía ¿Cómo se chama? –Manuel Nores. Digo eu Joaquín Nores. Coño eu recordo a un señor de Cangas, que tiña unha taberna (sería meu irmán Manolo) Mira que susto levaría eu. Ó pouco tempo, eran as 12 da noite, acórdome ben.

Estaba o Marrixo, estaban todos. Xa levaran ó Bartolo, xa levaran a outros. E..: Nores, ás oficinas. E niso digo eu... E dime o Marrixo: Outro Nores a... E dime o Director: no,no,no... Es Manuel Nores... será meu

irmán. E dime "Compañeiro: se chegas a vivir, teño unha filla. Son de Bouzas. E son de Bueu, son da Portela. Se un caso mírame pola filla. (*JNR*).

A Clemente Carracelas,

pegáronlle un tiro e veuse curar á casa (*...non o curou un médico...*) *curouno un veciño de alí que se chama Abelardo* (*MSA*).

Eduardo García. Un chaval que traballaba na de Cervera. Tamén era das milicias comunistas. Das Xuventudes Unificadas. Que eramos nosoutros. Era Dobarro, Evaristo Dobarro, os Boreiros –os dous fillos de... que mataron. Todos eses (*JNR*).

Noutras prisións, de enfermidades e malos tratos morreron: Manuel Martínez Piñó (Non sabemos a ciencia certa como: de enfermidade pero non sabemos data nin circunstancias) e Francisco Búa Carou, no penal de Pamplona o 25 de marzo do 42.

Ó cambiaren de bando, no frente, morreron Francisco Bastos Fernández (irmán do Jatón) e mais Silviano Martínez Pazó (irmán de José e Alexandro).

D*ispois había outros irmáns. Francisco, que matárono tamén, pero a ese matárono no frente por detrás. Cando o levaron, xa por detrás xa o liquidaron. Eso tenmo contado a nai a min* (*JNR*).

De Silviano

Iba pa bota-la hora. Cando viu o Movimiento matáronlle dous irmáns (*...*) *á miña muller. Eu iba palá. E a un fusilárono alá, disque, tres. Fusilárono alá, disque. Il era zapador. Quíxose pasar palá, e quivocouse e foi parar a...*

—¡Alto!

Dispois fusilárono. No frente, claro (*TR*)

Morreron na guerra, do lado republicano, Manuel Botello Barros na Batalla de Teruel e Bernardo Blanco Rodal, na Armada republicana, no buque Libertad. Bernardo Blanco ingresara na Mariña con 14 anos, no buque escola Galatea. Morreu en Cartaxena no 38. Glosa así a súa morte Francisco Mosqueira en La Armada:

Nuestros héroes. ¡Ha muerto Rodal!

Ha muerto Rodal. Bernardo Blanco Rodal. Un héroe más de nuestra España. Su impulso generoso lo llevó a dar su vida en aras del bien común. Su muerte ha sido como su vida entera; no podía ser de otra manera. Era

todo arrojo, todo corazón. No se paró a pensar los resultados de su generosidad. No estaba de guardia ni el accidente había sido en su sección; pero no importa; se trataba de algo que podía costar la vida a cientos de seres y reportar a la República una pérdida muy grande.

Y él no pensó. Había que salvar al "Libertad" y hasta evitar trabajos inútiles: inundaciones innecesarias. Y bregó, trabajó dándose entero, con despreocupación absoluta de si mismo.

Era de los cabos de antes del 18 de julio y recientemente ascendido a oficial. Se había dudado de los cabos y se podía dudar de los nuevos oficiales. En cierta ocasión me había dicho, recién embarcado: "Sé que embarco en un buque fogueado, un barco que ha dado gloria a la Marina y sé que se duda de nosostros y que aquí hai que ganarse un puesto a pulso". Tenía ganas de hacer algo grande. Le parecía poco lo que había hecho por la Causa y por la Marina y en su haber hay un historial como pocos podrían lucirlo. Su inteligencia, su valor y su caballerosidad se destacaron en el "Cervantes" al principio de la guerra y más tarde en la columna que fue a Almería, de la cual él fue el alma. Su espíritu no se avenía a esta calma aparente. ¡"Si me cogiera un bombardeo a bordo"! Era un predestinado...

Rodal, tus compañeros te saludan. Para España, para la Marina has sido un héroe más; para los que te conocíamos y nos honrábamos con tu amistad, el gesto de tu generosidad y de tu hombría quedará como prenda de orgullo que podremos lucir cual ninguna otra.

Hasta luego, Rodal. Tú, que has sido siempre espléndido y magnánimo, y que tu desprendimiento te hacía darlo todo, hasta la vida, no puedes esperar de mi más que una cosa: un simple saludo. ¡Hasta luego, Rodal!" (*La Armada. Non distinguimos data. Debe ser 1938*).

A José Saa e a Saturno Blanco matáronos por razóns ou de forma confusa:

MSA. José Saa Martínez era un canteiro que viña de traballar do monte e matárono no Xesteiro.

P. ¿Era socialista?

MSA. Non. Este era de dereitas.

P. ¿Por qué o mataron?

MSA. Matárono porque non sabían quen era. Mirárono vir e pegáronlle un tiro. Estaba casado cunha curmá miña.

P. ¿Por qué se equivocaron?

MSA. Por equivocación, por gusto de matar, pois andaban atrás do ferreiro. Unha vez que o mataron truérono para o cimeterio de Cangas.

P. ¿Cando foi, no mesmo mes?

MSA. Foi no mes ese cando andaban atrás da xente, no mes de agosto (*dispois de Anguieiro*) (*MSA*).

De Saturno, como xa dixemos, díxose que o mataron cando saía do cárcere, de visitar ó Charrúa, e confundido con el. Estas mortes non sabemos como puideron suceder nin as razóns dadas convencen moito. Si sabemos que dentro da Falanxe tamén había tensións mortais. Lucas (Jesús Santos Sequeiros), quen fora das mocedades galeguistas e nun mitin de José Antonio se sentiu atraído pola Falanxe, tivo un enfrontamento; dixo que mentres el estivera de garda dos presos non consentía que ninguén os tocara. A raíz disto tiña xa practicamente a ameaza de morte. Polas súas influencias deron mobilizado a José María Massó (de Bueu) e por este ó xefe do Polígono de Marín, que dixeron que a única solución que topaban para fuxir ó asasinio sería incorporarse inmediatamente ó frente. Incorporouse e foi morrer o 10 de xullo do 38 en Castellón.

Na guerra, polo lado franquista morreron 103[15] persoas. Delas, moitas foron á guerra por convicción e mesmo por iniciativa. Pero moitos máis foron obrigados, mesmo sendo a súa ideoloxía e a súa circunstancia persoal arraigadamente antifranquista.

A represión consistiu tamén noutros procesos: presos, torturas, exilios, escondidos, maltratos, vinganzas, saqueo de bens e patrimonio, indefensión xurídica, etc. Os presos foron moitos[16] e da vida das prisións xa temos dito algo,

A Normal era unha casa na Alameda de Pontevedra na que daban clases. Estabamos metidos no baixo e máis arriba nós estabamos no fondo de todo e había unhas ventaniñas baixas polas que se miraba o día. Estabamos enterrados. Estivemos alí ata que fomos para o Lazareto (*MSA*).

Eu non me acordo, cando xulgaron á miña nai e non sei como lle chamaban a aquil xuíz. Viña do frente de Asturias e morréralle un irmán no frente. E viña rabioso. Tan pronto como... Na, na... Catro palabras e... ¡Pena de muerte para esa mujer! Sin... sin oír... Porque alí facían catro xuízos cada mañán. Xa non che preguntaban. E cando estuvo miña nai presa alí.

Meu pai na celda con pena de morte e miña nai neste outro lado. No aquel das mulleres. E chegaban alí. O palacio de Xustiza era alí, onde está a Audiencia, era alí. Era a cárcel alí.

Chegabas a Pontevedra ás 3 da mañán, Antes, no mes de xuño ás 4 e media da mañán xa raiaba o día. E saías coas estrelas, pa andar. E dispois de volta. E chegabas alí e mirabas aquela xentiña, que viña de Agolada, de Silleda, de... de todo por aí arriba a levarlles... Estaba atestada, a cárcel atestada de xente. Porque prenderon sen ton nin son. E dispois tuveron que metelos na Normal, á mitá deles. Porque non cabían alí. E mirar aquila xentiña, a xente vella... tiñan un fillo, un hermano, tiña un novio.

Esperando a que lle abriran a cárcel pa levarlle... Porque tiña que levarlle roupa pa mudarse. Espera que te espera, unha hora, outra hora.

Cando abrían...

—¡Familia de fulano de Tal!

Dábaslle a bolsa e dábanche outra bolsa.

Tanta xente non sabía... Dicíanche Ai, de Pontevedra quitaron a tantos esta noite. Ai disque en Campolongo apareceron tantos mortos de...

Claro, andabas co... nun puño.

Chegabas alí. Era por miralos. Subíante e poñíante. Bueno, naqueles pasillos anchos. Poñíanche a persoa a catro ou cinco metros. Porque inda tablón por aquí. Un guardia por aquí. Claro, todo o mundo a falar naquelas rejas. ¿Que entendías do que che dicían? – sólo por miralos. E así veña,e un día, e outro día, e outro día, e...

Aquela fame, aqueles tempos de fame onde non había nada. Porque durante a guerra inda non houbo moita fame, porque había provincias onde había aceite. Andalucía andaba por estes... Había falta de roupa (*non estaba por Franco*)*; aceite e pan non pasabas... Pero de pan, Castilla estaba por estes, había pan... A fame viu canda 2ª guerra mundial. De Argentina viñan alimentos* (*... na 2ªGM Franco mandou todo palá...*)*. A fame, en España, dende o 41 para diante.*

Meu pai, en Pamplona (*no cárcere*) *unha nochebuena que non puideron subir os camións do suministro, comeron* (*...mondas de patata da basura...*)*. Cando viñeron as monxas, dispois xa non...*

Fixeron unha fuga do penal de Pamplona (*...*) *mataron a todos... de noite. Planearon a fuga cando saíron ó patio. Eran 2000 homes, eh! E había cabida para 600 homes. ¿como podían vivir?* (*...*) *E metelos no patio a oír a misa horas e horas... E os falangistas a..."*(*LRBa*)

Houbo maltratos por moi diversas razóns: mulleres[17] que lles cortaron o pelo e en moitos casos as facían quedar na porta da casa para que a xente as mirara así ó pasar; a parentes de escapados para que lle dixeran o que sabían deles. Moitos estiveron fuxidos moito tempo.

Chuco o Tirano estivo todo o tempo en Coiro. (*Guillermo*) *Moldes mirouno cruzar unha carretera. Foron o Corneta, Gil, Lastra, un sobriño de Corbacho (fillo dunha irmán de Corbacho). Andaba errante e de noite víñase acoller a unha casiña que había... escóndense nun canello, oíndo todo... un (Modesto Gil) "nós non nos vamos. Pero a ese non o imos matar dun tiro, eh. A ese levámolo a patadas para Cangas...* (*LR*).

E dispois da guerra, o exilio: José Rodal Blanco

andou todo o tempo embarcado, embarcárono nos barcos e marcháronse e levárononos ó deserto de... cerca de Túnez. E de aí as peripecias do

mundo, de aí... el botou toda a guerra (...) *E da que chegaron alí, como os alemáns avanzaban como tolos por todo, os italianos, os alemáns* (...) *puxéronos, eran setecentos e pico de homes, ou oitocentos, a facer estradas, trincheiras polo deserto, todo; cheos de fame, cheos de piollos, cheos de non sei qué. Cincuenta veces bombardeados, porque non os querían, que eran roxos, claro, porque os alemáns e os italianos andaban polo deserto para... saían de Italia, atravesaban o mar e xa se caían alí, e bombardeábannos. E dispois, cando terminou a guerra europea, veu para Túnez e foi para un hotel, pero pasou mil peripecias, veu para un hotel, tiña moita confianza, un ano, outro, outro e que foi de xefe de cociña no hotel, que a el dábaselle moi ben a cociña, e coñeceu unha italiana* (...) *casou e dispois de estaren uns anos en Túnez, subiu a Francia, a unha vila interior. Agora están cerca de Marsella, están en Aviñón.*

Estivo no bombardeo do Baleares, no estreito (...) *o que é a guerra. Aqueles homes polo aire. Pero eles tiñan que facer o que lles mandaban"* (*LRB, 99*).

José Rodal Blanco xa non quixo pisar Cangas máis ca unha vez, dispois da transición, para ver ó seu pai[18]. José Molanes Mallo, tamén destacado, estaba na armada no 36 e estivo toda a guerra en Ferrol. Dispois (no 42/44) foi a Arxentina, casou e quedou alí. Volveu un par de veces. José Molanes Blanco Maneghra na guerra estivo escondido na súa casa primeiro, nun zulo, que varias veces petaron nel os falanxistas nos seus rexistros, pero no toparon. Aínda estivo escondido noutras dúas casas. Ó final da guerra presentouse –no 1942– Presentáronse tamén o Carabelo, o ferreiro –Indalecio Cruz, que tiña a fragua no forte–. Américo foi a Pontevedra co pai e mais co Carabelo a presentarse ó gobernador civil en 1942, canda amnistía limitada. O Pequecho estivo escondido na Igrexa de Coiro, na "cova", debaixo do altar maior. Andaba escapado polo monte Rafael Rodal Rodríguez O Pitiscado (fillo de Camilo).

Houbo algúns suicidios de xente significativa, volveuse tolo Francisco Secundino Rodríguez Martínez no Lazareto o 17 de xaneiro do 37. Morreu ó pouco tempo

Evaristo Dobarro, que loqueou. Cando saiu da cárcel, veu mal e loqueou. E estivo alí en Conxo e mais en que sitio máis. Rapaz intelixentísimo, de Cimadevila. Dos Dobarro (*JNR*).

Producíronse varias formas de saqueo de bens e patrimonio:

Botáronme 30 anos. E dispois de 30 anos, responsabilidades políticas. E téñoo aí. E non quixen pagalos. E José (*Baleiro/*) *pagounas. 500. E*

outros, para iren traballar tiñan que pagalas, se non non podían ir traballar aí á de Massó ou a calquera empresa. Pero eu no. Eu dixen ó do xulgado que non pagaba. Que prefería ir a San Simón outra vez. Era requisado. No, y no, y no. Traballo por min. E traballei por min. Sobrábame onde traballar (*JNR*).

Sentencias condenándoos a multas e responsabilidades, obrigas de pagamentos en relación con pretextos, indefensión xurídica fronte ás apetencias de falanxistas ou do Estado.

Os bens das sociedades obreiras son saqueados con total desvergonza: o local da Alianza[19], as tesourerías tamén, polo que andan detrás dos tesoureiros, secretarios e depositarios para que lles fagan entrega dos cartos[20], os bens mobles[21] ¡Que dor ter visto o esforzo, a perseverancia, a solidariedade extendida sobre toda a clase obreira, dende Cangas a Huelva, Barcelona ou San Sebastián, para subscribir os gastos da construcción da casa do pobo, para ver vir agora ó exército e a falanxe a saqueárenlla!

A sentencia nº 533/940, de 5.11.1940, do Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas da Coruña, modelo de delincuencia dos tribunais e de indefensión dos familiares e das víctimas: non respecta ós mortos, saquea ós herdeiros, pon as multas co criterio, non do delicto imputado, senón da riqueza ou maior facilidade para incautarse (o pago é maior se ten conta bancaria ca inmoble) así ponlle a Meis 2000 pts (que ten nunha conta compartida) e ós outros mortos 100, etc. Eis a sentencia en cuestión:

SENTENCIA nº 533/940.= Señores del Tribunal: Presidente: Ilmo Sr. D. Eduardo Martínez Nieto. Vocales: //¿D. Marcial?// Del Río y Díaz. –D. José Quiroga y Martínez de Pisón.– En la ciudad de La Coruña a cinco de Noviembre de mil novecientos cuarenta. Visto por este Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas el expediente de su competencia seguido contra el fallecido ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, de ¿3 años, casado, albañil, hijo de Francisca, natural y vecino de Cangas; AGUSTÍN SANJUAN SANSINENA, de 43 años de edad, casado, mecánico, natural de Santander y vecino de Cangas; el fallecido JOSÉ GALLEGO NOGUEIRA, de trenta y siete años, casado, empleado, natural y vecino de Cangas; el fallecido JOSÉ MEJUTO BERNÁRDEZ, de treinta años, casado, mecánico, hijo de Manuel y de Josefa, natural y vecino de Cangas; el fallecido JOSÉ MEIS MARTÍNEZ, de cuarenta y dos años, soltero, maestro nacional, hijo de Andrés y Constanza, natural de Sangenjo y vecino de Marín; GUMERSINDO GASTIOSORO Y RUIZ DE ARZUA, de sesenta y dos años, casado, maestro nacional, hijo de Pedro y Toribia, natural de Heredia de la provincia de Alava y vecino de Cangas; JOAQUÍN TORRES //sic. NORES// RODRÍGUEZ, de veintidos años. Soltero, hojalatero, hijo de Faustino y de

Griselda, natural y vecino de Cangas; SERAFÍN GÓMEZ GONZÁLEZ, de veintiocho años, soltero, marinero, natural y vecino de Aldán en el término municipal de Cangas; GERMÁN CHAPELA LEIRO, de treinta y cuatro años, casado, pescador, natural y vecino de Cangas; ISMAEL COSTAS CAAMAÑO, de treinta y cuatro años, soltero, músico, natural y vecino de Coiro, término municipal de Cangas; ALBINO VARELA SOTELO, de veintiocho años, casado, marinero, natural de Aldán y vecino de Espiñeiro, ambos de Cangas; JOSÉ OTERO (sin segundo) de treinta y nueve años, casado, marinero, natural y vecino del referido Aldán; MANUEL SOTELO ALONSO, de veinticuatro años, soltero, cantero, hijo de Manuel y Virginia, natural y vecino de Darbo en el término municipal de Cangas; MANUEL GONZÁLEZ DANTAS soltero, herrero, hijo de Antonio y María Jesusa, natural y vecino de Cangas; MANUEL DIZ CARBALLO, de veintitres años, soltero, marinero, natural y vecino de Aldán; ANTONIO PIÑEIRO AVENDAÑO, de veintidós años, soltero, marinero, de la misma naturaleza y vecindad que el anterior; VALENTÍN VILLAR SOLIÑO, de veintitres años, soltero, albañil, hijo de Manuel y Serafina, natural y vecino de Darbo; JUAN VALLADARES TABOADA, de veititres años, soltero, marinero, natural y vecino de Aldán y EVARISTO DOBARRO LANDÍN, de diecinueve años, soltero, aserrador, hijo de Evaristo y //¿Anunciación?//, natural y vecino de Darbo, en el referido término municipal de Cangas de Morrazo instruído por el juéz de la jurisdicción en la provincia de Pontevedra y

RESULTANDO que por sentencia de doce de mayo de mil novecientos treinta y siete del Consejo de Guerra Ordinario celebrado en Pontevedra fueron condenados por el delito de rebelión militar los inculpados, ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, AGUSTÍN SANJUAN SANSINENA; JOSÉ GALLEGO NOGUEIRA, JOSÉ MEJUTO BERNARDEZ Y JOSÉ MEIS MARTÍNEZ a la pena de muerte que les fue conmutada al AGUSTÍN SANJUAN por la de reclusión perpetua y accesorias y cumplida en los otros cuatro el 27 de julio del referido año mil novecientos treinta y siete; GUMERSINDO GASTIOSORO Y RUIZ DE ARZUA, JOAQUÍN NORES RODRÍGUEZ, SERAFÍN GÓMEZ GONZÁLEZ y GERMÁN CHAPELA LEIRO a la de reclusión perpetua y accesorias y los otros inculpados por el de auxilio a dicha rebelión, ISMAEL COSTAS CAAMAÑO a la de varios años de reclusión temporal y accesorias, ALBINO VARELA SOTELO, JOSÉ OTERO, MANUEL SOTELO ALONSO, MANUEL GONZÁLEZ DANTAS, MANUEL DÍAZ CARBALLO, ANTONIO PIÑEIRO AVENDAÑO, VALENTÍN VILLAR SOLIÑO y JUAN VALLADARES TABOADA a la de doce años y un dia de igual pena con accesorias y EVARISTO DOBARRO LANDÍN a la de seis años y un dia de prisión mayor con accesorias correspondientes; hechos que se declaran probados y se estiman como graves, estando tambien probado que el Antonio Fernández dejó una finca que se valora en los informes en MIL PESETAS, que José Meis Martínez tenía cuenta corriente con otros dos en el Banco Hispano Americano de Pontevedra, dicha cuenta en caja de Ahorros que en once de

abril de mil novecientos treinta y ocho tenía un saldo favorable de OCHO MIL DOSCIENTAS CINCUENTA Y CINCO PESETAS Y UN CÉNTIMO*, que José Mejuto poseía en Coya una casa que no se valora y que no se concreta si era suya o de la de hoy, su viuda, careciendo todos los demás de bienes de fortuna y habiendo dejado como cargas familiares el Antonio Fernández vuida y tres hijos, José Gallego, mujer y un hijo; José Mejuto, mujer y cuatro hijos, y ninguna carga el José Meis; que Agustín Sanjuán tiene, como cargas, mujer y seis hijos; Gumersindo Gastiosoro solo mujer; German Chapela mujer y un hijo, lo mismo que Albino Varela; José Otero, mujer y tres hijos, careciendo todos los demás de cargas familiares;*

RESULTANDO que instruído el expediente por acuerdo de este Tribunal en virtud de antecedentes que remitió la Comisión Provincial de Incautación de Bienes de Pontevedra, entre ellos el testimonio de la sentencia que queda indicada, el inspector recibió informes, aportó las certificaciones de defunción de los inculpados fallecidos, hizo las advertencias legales a los demás que presentaron declaración jurada y termino con el resumen da lo actuado cumpliendose la prueba practicada por acuerdo de este Tribunal y ya después se pusieron los autos de manifiesto a las viudas de Antonio Fernandez, JOSEFA MARIÑO GAMALLO; José Gallego Nogueira, MARÍA LEMOS PÉREZ; y José Mejuto, ALEJANDRA NOGUEIRA LAGOS y a un hermano del otro fallecido José Meis Martínez y a todos los demás inculpados sin que nadie hubiese alegado cosa alguna dentro del plazo concedido y quedando tal expediente para sentencia con fecha tres del actual;

CONSIDERANDO que los hechos probados y que se estiman como graves son constitutivos de la infracción comprendida en el apartado a) del artículo 4º de la Ley pues todos los inculpados fueron condenados por la jurisdicción militar por delitos de los comprendidos en tal apartado;

CONSIDERANDO que es consecuencia declarar a los mismos incursos en responsabilidad política por lo preceptuado en dicho artículo 4º y sujetos solo a sanción económica por lo que dispone el último párrafo del artículo 10;

CONSIDERANDO que habiendo realizado los hechos y recaída la sentencia, cuando el inculpado Evaristo Dobarro Landin era menor de dieciocho años, hay que apreciar a su favor la atenuante primera del artículo 6º de la Ley;

CONSIDERANDO que para fijar la //?// económica hay que atenerse a lo que ordena el último párrafo del artículo 13 y tener en cuenta lo que dispone el artículo 15 en cuanto a los responsables fallecidos.

VISTOS los preceptos citados y demás de aplicación,

FALLAMOS, que debemos declarar y declaramos incursos en responsabilidad política a los inculpados fallecidos ANTONIO FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, JOSÉ GALLEGO NOGUEIRA, JOSÉ MEJUTO BERNARDEZ y JOSÉ MEIS MARTÍNEZ y les imponemos como sanción a los tres primeros el pago

de CIEN PESETAS, a cada uno, y al Meis el de DOS MIL, cantidades que habrán de hacerse efectivas con cargo a los caudales hereditarios respectivos; a AGUSTÍN SANJUAN y EVARISTO DOBARRO el pago de CINCUENTA PESETAS, también a cada uno de ellos, y a los GUMERSINDO GASTIOSORO, JOAQUÍN NORES, SERAFÍN GÓMEZ, GERMÁN CHAPELA, ISMAEL COSTAS, ALBINO VARELA, JOSÉ OTERO, MANUEL SOTELO, MANUEL GONZÁLEZ DANTAS, MANUEL DÍAZ CARBALLO, ANTONIO PIÑEIRO, VALENTÍN VILLAR SOLIÑO Y JUAN VALLADARES TABOADA, el pago a cada uno de los mismos de CIEN PESETAS//¿Ref?// por esta nuestra sentencia.– Lo pronunciamos, mandamos y firmamos.– Eduardo Martínez Nieto.– Marcial del Rio Díaz.– José Antonio Quiroga y Martínez de Pisón.– Todos Rubricados.– //????//.– Vicente San???– Rubricado. Hay un sello ¿??? Regional.

Foron condenados polos falanxistas a pagar 500 pts os que foran edís do Concello en 1933, cando o andacio de tuberculose de Cangas, por se teren excedido nos presupostos da beneficiencia (lembremos que en 1933 Taratola fai unha moción para que o Concello aumentara os presupostos para atender as necesidades sanitarias da tuberculose endémica, xa que os enfermos non tiñan diñeiro e o Concello esgotara ese renglón presupostario). Ante esta requisa os Concelleiros non tiveron defensa posible, os da dereita salváronse máis, como Luís Bolíbar Massó, que non foi nin condenado "porque ía moi pouco polo Concello", e algúns con máis recursos xurídicos, como Xesús Cordeiro, asinaron de primeiros (habería que saber por que). O caso é que os outros tiveron que pagar tamén.

J. Estes foron castigados por unha moción que fixeran no Concello, Sr. Xelo tamén, concelleiro; Montesano, o de Coiro –boa persoa– eran conservadores... e outro de Aldán.

Dixeron vamos a firmar... unha moción aumentaron as medicinas ós pobres. E ó aumentar as medicinas tuveron que pagar. E meu tío (José da Vicenta) tuvo que vender unha veiga

P. ¿Unha veiga?

J. Coño ¿quen lle daba os cartos pa pagar? Taratola tuvo que ir preso, pero José Vicenta tiña, que tuvo que vender unha veiga que era do meu abuelo JNR.

Pagaron tamén Manuel Nores Sotelo (Taratola), que foi preso e non o soltaron ata que pagou a multa, José Montes Germade, os de Aldán e mais os de Hío. Herminio tuvo que vender un nícharo... toda a corporación do 33

Por supera-lo presuposto municipal (*debido á gran epidemia de tuberculose do 1933*), *terrible en Cangas, na rúa Ramón Franco vivían 3*

por riba da cama e 3 por baixo da cama. Diante do Delegado Gobernativo fixéronlles firmar un compromiso de débeda de sobre 500 pts a cada concelleiro activo no 33. Luís Bolívar e Xelo tiveron a culpa, porque firmaron. O delegado Gobernativo e... ameazábanche co Lazareto se non firmabas.

En cambio, os alcaldes franquistas non se cortaron un pelo: Os gastos de farmacia eran os gastos máis importantes do Concello. A marxe dos gaños para o farmacéutico eran do 40%. Por iso se pensou na República en poñer unha farmacia municipal para aforrar[22]*. Pepito Tesorier, sendo alcalde de Cangas, nas campañas de "Navidades Humildes" dábanselle os pobres uns vales. Liquidaban por vales despachados. Os despachados eran moitos menos cós presentados ó cobro, e entón, entre alcalde e o parente Farmacéutico aproveitábanse do diñeiro dos pobres.*

A terceira forma de saqueo de bens foron os procedementos cos que os falanxistas e outros homes de orde, de honor e de profundos sentimentos católicos, se apropiaron de inmobles das víctimas por varias argucias xurídicas, coa indefensión destas (como nesta familia "había demasiada carne" (é dicir: represión), non se atrevían a defenderse de certas formas de obrigar a vender a baixo prezo...

Outras formas foron, por exemplo, o dominio das redes comerciais e outros recursos: así o Caraancha (Alfredo Moldes) fíxose coa distribución do marisco de Darbo, ameazando polos métodos máis violentos se fixera falta a calquera posible competidor. Fíxose célebre, por exemplo, a súa coacción e a posterior vinganza do Peixe.

As indefensións xurídicas chegan ó eido laboral: Os traballadores quedan moito máis a mercede dos patronos: foi desfeito todo o "capital social" que representaban as sociedades operarias, e agora nada pon un límite ó poder patronal, como non sexa o sindicato vertical. Coacciónase ós traballadores por conta allea tanto a pagar multas e exaccións como poñendo o pre-requisito de presentar o previo certificado de boa conducta. Dende os poderes locais se limita aínda máis o xa limitado dereito ó traballo. Os presos son reducidos a unha práctica esclavitude que se chamou a "redención de penas polo traballo", invento do xesuíta José Pérez del Pulgar (Torres, 2000).

No ano 40 fun para Potes, Santander, a traballar nunha ponte e dalí xa viñen para a casa

P. ¿Por qué non cumpriron a totalidade da pena? ¿saíu un novo decreto?

MSA. Houbo unha revisión da causa na que non nos atoparon nada. Xulgáronnos sen causa algunha.

P. ¿Tardaron 4 anos a facela?

MSA. Claro que si. Andaban a modo, non se aplicaban moito pois querían que traballaramos na carretera, pois eles eran todos uns vagos. Tiveron que soltar os presos para facer os traballos ¿quen traballaba deles? Íaslle dicir ti ós Moldes que traballaran, que fixeran un camiño ou calquera cousa. Todos eles eran uns vagos e uns maleantes" (*MSA*).

Por exemplo, para acusar a Manuel Miranda Cabral desígnanse como acusadores a varios falanxistas:

2063. Como interesado en su escrito fecha 30 de julio pasado, tengo el honor de participara V. Que he tenido a bien, de acuerdo con el jefe local de FET y de las JONS, designar a José Graña Rodal, Serafín González Núñez y Joaquín Gargamala, para prestar la declaración que interesa, relativa a Manuel Miranda Cabral, de esta villa. Dios salve a España y guarde a V. Muchos años. Cangas 10 de agosto de 1940. El Alcalde. Sr. Juez municipal de Cangas.

O estado de asoballamento e soxulgamento chega mesmo ós nomes das persoas e embarcacións que non concordan ben co púdico franquismo: son obrigados a cambiarse de nome varias persoas e na Axudantía tamén cambian de oficio nomes de barcos, como Pablo Iglesias, que lle poñen arriba españa entre dous grupos de tres exclamacións.

A Guerra

Non é a nosa misión describir a evolución da guerra civil. Trataremos apenas de tracexar como se foi vivindo a guerra na vida local. Por un lado, viviuse un clima de terror e de inseguranza total nas persoas e familias comprometidas cos movementos obreiros, democráticos e republicanos. Polo outro, dunha situación de dominio mesto da vida local.

O poder local é detentado por unha élite de falanxistas, entre os que destacan fabricantes, un núcleo de comerciantes, un núcleo de armadores... Un sector bastante lumpen préstalles o seu auxilio en controlar relacións veciñais. A persecución dos "roxos" é continua; as vixianzas de casas sospeitosas, as prisións e os asasinios, os Consellos de Guerra con condenas a fusilamento, as violacións de correspondencia... Os familiares dos presos están completamente absorbidos polas atencións ós seus: mándanlles alimentos, van visitalos recorrendo longas distancias a pé (ás prisións de Cangas, Pontevedra, ó Lazareto, etc), visitas a Astorga, a Pamplona... para falarlles e levarlles os alimentos. Ós cárceres máis distantes

mándanlles comida e roupa por correo, pero moitas veces non chegan ó seu destino: son saqueados, mesmo na oficina de Cangas.

Os trunfos do exército franquista son celebrados con manifestacións, nas que moitas veces se obriga a algún "esquerdista" a cantar "cara al sol", erguer a man ó estilo fascista e a ir así, agarrados, cos manifestantes.

Pero aínda hai algunha posibilidade de rexoubeo, por pouco tempo: o 8 de marzo de 1937 unhas cantas mulleres "provistas de caldeiros e envases de folla de lata intentaron soar na vía pública de forma escandalosa e cantaren o himno da falanxe de forma pouco correcta", polo que son denunciadas e ingresan no depósito municipal (AMC).

As mortes na guerra polo lado "nacional" son celebradas con actos relixiosos. O acontecemento máis tráxico para Cangas foi o afundimento do Baleares pola Armada e a aviación republicana: no naufraxio do Baleares (10/11 de marzo de 1938) morreron 3 falanxistas destacados: Humberto Fernández (Cervera), Antonio Camiña e José Cordeiro. O naufraxio do Baleares ocupou moito tempo a prensa[23], sen embargo deixar bastante confusos os feitos. No Baleares morreron moitos mariños, e a Armada inglesa recolleu tamén moitos náufragos. Cremos que gran parte da dotación do Baleares era voluntaria.

Sen embargo, os máis dos soldados reclutados en Cangas foron destinados ó exército de terra. Moitos morreron na fronte de Aragón.

Requiríronse para as tropas franquistas os xoves útiles; sen embargo levábanos mais ben ó exército de terra, acaso porque tiñan medo á rebelión das dotacións, xa que os máis dos mariñeiros eran desafectos ó franquismo e protagonizaron moitas sublevacións nas que se alzaron cos buques e os cuarteles da Armada xa dende o inicio do pronunciamento. Moitas persoas de esquerda foron obrigados a incorporárense ó exército franquista. Outros toparon no exército unha protección contra a persecución política, que era a morte: Clemente Carracelas, dispois de ser afusilado nunha raposa do Lazareto viviu escondido. Cando apareceu a ameaza de que os familiares dos fuxidos serían fusilados se non os entregaban, entregouse e ingresou na lexión. José Molanes Mallo, fillo do Maneghra e tamén destacado na Alianza, preso no 34, tivo en plena guerra un intento frustrado de sublevar á tripulación dun bou armado para a guerra do Cantábrico. Ó parecer tamén tivera que ver en botar a pique outro. Fórono buscar os falanxistas de Cangas a Ferrol, pero o xefe correspondente non o quixo entregar.

Déronse situacións como esta: os falanxistas e a garda civil entraron na casa de Faustino e Griselda para requirir para o exér-

cito franquista a José, asasinado en Anguieiro. A familia respondeu: "preguntaille a (tal e tal persoa) por il. Eles levárono e non volvemos saber".

Mentres algúns tiñan un irmán preso no Lazareto, ou un pai fuxido ou agachado nas peores condicións, eran obrigados a formar no exército franquista, como Ernesto e Félix, irmáns de Ángel Fernández. Ernesto morreu na guerra, do lado franquista. Outros ían voluntarios e enardecidos

Ese andaba máis metido na casa do cura, de requetés e todas esas cousas (...) *Deses cando marcharon pra guerra, que saíu a condesa á ventana, e nós estabamos na catequese:*

—Marchad, valientes, a defender España

dicíalles a condesa" (G)

Os intentos de incorporarse á fronte republicana non sempre daban fruto. José Acuña García desertou dun barco pesqueiro e logrou pasarse á zona roxa. Os intentos de pasarse por Portugal non prosperaron case nunca[24] pola alianza activa de Salazar con Franco.

Houbo cambios de bando. Varios mozos de Cangas que facían o servicio militar na Armada, fixeron a guerra na Armada republicana. Moitos máis foron requiridos polo bando franquista. Algúns conseguiron cambiar de bando, como Manuel Miranda Cabral, e así pasaron tamén do exército de terra á Armada[25]. Tamén á inversa: Así creo que na fronte do Ebro un de Coiro pásase dun ó outro lado: –Alto, ¿quién vive? –Son fulano, de Coiro" e así pasou a incorporarse ó exército franquista.

Xa cando a guerra termina, a Armada Republicana fixo a súa "retirada" ás costas de África, en marzo do 39. Alí ían cando menos José Rodal Blanco, Angel e José Graña Rodal, José Oliveira, Manuel Miranda, ¿Valentín Ferrari?... (Santiago, Lloris e Barrera, 1981).

A destrucción da vida social e a imposición do nacional-catolicismo

Aquela idiota que iba co netiño ó lombo, ¡Viva la Muerte! ¡Viva la muerte! ¡Viva la muerte!

Eu dixen: mamá ¿ti ves á Sra. Francisca?

E ela así ¡Viva la muerte!

Ramona Nores

O trunfo do franquismo representa o retorno ás 5 características do estado español da monarquía: centralista, católico, militarista, oligárquico e caciquil. Ademais, fascista

Dispois da república xa non houbo ideales máis ca "Franco, Franco, Franco (*TR*).

O rasgo máis novo é que o Estado pasa a ser un estado forte e omnipresente (cando o Estado monárquico era débil e fráxil), e ademais dictatorial. A relixión católica é imposta como relixión de estado e os seus ritos son obrigatorios. Nas prisións obrígase ós presos a iren a misa e asistiren ás pláticas pastorais dos curas. Un dos casos máis terribles foi o espantoso fusilamento de 29 presos no cárcere de Castellón[26] en 1945, por non se axeonllaren na misa.

A presencia activa da Igrexa no xenocidio foi moi mesta: nas prisións, nas execucións, nas delacións, nas xustificacións doctrinais e pastorais, consolo de víctimas e enardecimento das masas.

Algún cura algunha vez protexeu esquerdistas (a Morros deulle acobillo na súa casa de Santiago Valentín Losada; don Manueliño tamén protexeu a algúns; O Pesqueites do Hío (don Antonio) non permitiu na súa parroquia as correrías sanguinarias do seu irmán Valentín, e así no Hío non houbo demasiada persecución; pero o seu outro irmán de Aldán (don José) foi máis activo persecutor. Deulle, ó parecer, a algunha viúva o seguinte argumento de consolo: "hai que sacar a herba mala para que así medre ben a cosecha".

No Lazareto e "exercendo o seu labor de apostolado nas prisións viguesas" fíxose célebre o xesuíta "Padre Nieto"

Barros. O primeiro día que eu coñecín ó Padre Nieto veu á fronte dunha gornición de falanxistas e gardas civís a trasladar do "Frontón" unha cantidade de presos á illa de San Simón. Entón alí o Padre Nieto deunos un discurso dicindo que na illa de San Simón que había que ir á misa. Que o que non fora á misa que llo dixera porque a el o mesmo lle daba matar un ca cen, sacando a pistola nese momento, porque –dicía el– "cuantos más mate más honores tengo"

Piñeiro. ¿Aquel home era catolicismo? ¡Aquel home era salvaxismo" nada máis. ¡Aquel home babeaba que parecía un animal co sol que había! E levamos alí quince días que ter que aturalo ¡quince días!, para unha confesión que houbo. E foi cando foi a revolta. E dispois alí a xente negouse a ir á confesión. Entón veu alí un oficial, que estaba mirando a cerimonia e dixo: "–no, no, no, a mi la religión católica no la admito de esa manera. Aquí es voluntaria. El que quiera ir que vaya y el que no quiera ir que no vaya" (...)

Caja. A entrada dil foi: –¡Parece que están moi ridentes hoxe! ¡Están satisfeitos! ¿Qué se chegaron a figurar, pois? ¿Qué non podía falar diso? Pois si, casualmente pódolles falar do quinto mandamento, porque o mesmo que o labrador fai a escarda da mala herba ¡eh! Cristo tamén

permite que todos aqueles que... tal, se extirpe para que haxa unha boa colleita. De modo que están vostedes nun erro. O que se fai é limpar a sociedade de xente maligna, indesexable (*Aillados, 1995, pp. 48-49*).

A igrexa católica empeñouse en facer ver que durante a 2ª república sofriu persecución relixiosa. Isto é moi difícil de probar: todo o máis que se pode ver é, por un lado, a resistencia agresiva da igrexa á separación igrexa / Estado; e polo outro, algunhas agresións puntuais (máis ou menos graves, pero puntuais) á igrexa católica (en bastantes casos, motivadas pola propia impostura das xerarquías católicas). En cambio, a igrexa católica non quixo nunca ver que durante toda a historia moderna e contemporánea de España exerceu ferrea e desapiadamente unha mesta persecución relixiosa e humana ós non católicos.

Entre os primeiros decretos franquistas está a obrigatoriedade de poñeren nomes de santos ós fillos e só se admiten as formas casteláns destes nomes. Nos consellos de guerra as acusacións relativas á vida relixiosa dos acusados, así como as testemuñas dos curas teñen un valor fundamental. Decrétase a obrigatoriedade do bautismo, o matrimonio eclesiástico, o enterro pola igrexa... O catolicismo do réxime atinxe tamén ó realce do poder económico e social dos curas: restáurase o financiamento estadual da igrexa católica, esíxese o informe de boa conducta expedido polo párroco para tramitacións diversas –mesmo laborais– xunto co do alcalde ou da garda civil...

A guerra fora provocada no nome de dous principios: deus e a patria española. Logo, a eses dous principios se consagrou formalmente o xenocidio.

Así se re-implantou e se impuxo a relixión católica como única e verdadeira.

Os poderes locais son fortísimos, controlan case todas as relacións sociais e persoais: quedan apenas as relacións íntimas familiares, as conversas entre amigos e pouco máis fóra do seu control. Non se admiten grupos de máis de tres pola rúa. Poden impoñer pola forza ata os comportamentos máis caprichosos[27]. Acaso o momento da confrontación entre poderes locais o teñamos cando a élite local conservadora se presenta como testigo de cargo no xuízo contra a xestora municipal, nun Consello de Guerra onde, practicamente indefensos, se lles pedían 6 penas de morte:

O noso defensor (...) *chamounos para dicirnos se contabamos con persoas que se comprometeran a declarar como testemuñas de descargo, procurando que foran persoas de dereitas, como Indalecio García, José Solla e Leopoldo Montes. Estes señores foron chamados polo noso defensor e este*

chamounos a nós de novo para informarnos que renunciaba a ditas testemiñas porque serían testemuñas de cargo (...) *Unha testemuña de cargo e funcionario do Concello, Jesús Cordeiro, acusoume de que eu estaba na Casa do Concello en camisa* (...) *Tamén declarou como testemuña de cargo un sarxento da garda civil, Ildefonso. Esta testemuña acusounos de todo o que lle viña á memoria e só lle faltou dicir que eramos fillos de moitos pais. Ante toda clase de acusacións dille o relator: "Oiga, testigo, ¿usted conoce al procesado Angel Fernández del Río, que está en el banquillo de los acusados?*

Ante esta pregunta do relator terminou por dicir que non coñecía ó procesado" Angel Fernández (*1940*).

Houbo algún movemento de defensa entre a élite falanxista gobernante, pero máis ben tímidos. Manuel Boullosa del Río, primo de Angel

tivo a valentía de declarar no Consello de Guerra que todos os que estabamos no banco dos acusados eramos persoas apreciadas na vila de Cangas. Esta declaración custoulle ser detido e incomunicado por varias horas (*Angel Fernández, 1940*).

Tamén certas diferencias e a solidariedade popular conseguen frustrar algunha que outra masacre:

Dispois de transcorridos varios meses soubemos que o balandro Anacoreta estaba comprometido a levarnos a Vigo e no noso translado acabarían por deixarnos no medio da ría... O non levar á realidade esta manobra débese a que un dos tripulantes de dito barco, Modesto Monroy, sospeitou ó recibir a orde de que un dos tripulantes estivera a bordo do balandro para facer unha viaxe pola noite a Vigo. Rapidamente este tripulante informou ós nosos familiares do sospeitoso da viaxe e estes, sen perda de tempo, presentáronse ó xefe da falanxe, que era fillo de Carnero e a outras xerarquías, entre elas o meu primo Manuel Boullosa del Río, os cales lles dixeron ós nosos familiares que estiveran tranquilos, que esa viaxe non se realizaría, como así sucedeu" (*Angel Fernández, 1940*).

Coa "Depuración do Maxisterio" liquidáronse os mestres e os ideais dunha escola libre e plural e da pedagoxía que defendían: os mestres comprometidos con estas concepcións sufriron a represión máis brutal: a escola franquista foi desempeñada por uns mestres limitados e fanáticos. Retornou o apotegma "a letra con sangue entra". Un cristo nú clavado nunha cruz volveu presidir castigos físicos desproporcionados ós nenos: pegábaselles, insultábaselles, obrigábaselles...

Dos mestres de Cangas mataron a Víctor Sánchez (do Forte) en Consello de Guerra; a Vicente Sáez, de Coiro, nunha raposa do Lazareto. Don Agustín Gastiosoro (de Cimadevila) foi preso. De Quinteiro de Aldán sabemos pouco: foi para Canarias xa antes da guerra. Hai algunha testemuña –non confirmada– de que se fixo da falanxe. A Bernardino Graña desposuírono en Ribadavia. Don Enrique Vidal de Bustamante, mestre do Pósito de Tirán e dispois da escola preparatoria do Instituto de Vigo, foi preso e inhabilitado ata o decreto de recuperación de 1959, no que foi destinado á escola de nenos de Desteriz, unha zona rural e apartada. Da escola de pesca de Cangas apenas quedou unha ensinanza vespertina e bastante ful, desempeñada por un mestre sen moita formación. Sen embargo a sociedade española xa era outra: a educación foi moito máis valorada e a escolarización xeral obrigatoria continuou a súa expansión baixo o réxime franquista. Ademais a poboación valorou moito máis a educación formal.

Resúltanos menos doado seguir o que pasou cos proxectos de reorganización sanitaria que tiña en marcha a sociedade e o goberno republicano. Moitos deles quedaron interrompidos, e os médicos víctimas da guerra ou aplastados vitalmente sabemos que foron moitos: mataron a don Agustín; Martínez Piñó foi encarcelado e morreu alí de efermidade; don Amancio Caamaño foi fusilado, con outros e tamén en Vigo fusilaron varios médicos destacados. Don Celestino Poza Cobas estivo no Lazareto. Matáronlle un fillo. Don José Piñeiro nunca pudo perdonar o asasinio do sobriño do seu corazón. A falta de médicos foi suplida en moitos casos por médicos "de carreira curta", é dicir: que lle computaron anos de guerra por anos de carreira. Castigouse á corporación do 33 por ter adicado "demasiados" medios a asistir ós tuberculosos do andacio daquil ano. Moitos proxectos republicanos quedaron interrompidos, e o Instituto Local de Hixiene topáronlle mellor función como cárcere. Certo que Martínez Anido quíxolle dar impulso a programas antituberculosos, polo que algún médico se salvou das exaccións infames de algúns fascistas. Poucos anos dispois descubriríase o remedio definitivo para a tuberculose. A seguranza social e os réximes de xubilación tiveron continuación no franquismo: aquí xa non apareceu tanta racanería como antes por parte da patronal.

O control dos traballadores fíxose omnipotente: para traballar por conta allea pedíanse informes do alcalde (xefe local da Falanxe), do cura, etc. Moitos dos presos que quedaban en liberdade e retornaban a Cangas (de onde non podían saír sen permiso) non se lles admitía no traballo: o Axudante de Mariña non lles franqueaba a cartilla de mar, moitos armadores non os admitían nos seus barcos, o

alcalde expedíalles un certificado negativo da súa conducta... Un día o Marrixo e outros varios fóronse presentar ó Gobernador co problema de que non os deixaban traballar. O Gobernador dixo que il non sabía nada diso e que arranxaría o asunto, como efectivamente o arranxou: era cousa do poder local de Cangas. Pero noutros casos non se arranxou tan facilmente: Manuel Miranda ó retornar do campo de concentración de Rota e da prisión foi obrigado a facer "o que lle quedaba" do servicio militar. Pero xa algun tempo máis tarde volvérono coller en Cangas e reclamáronlle outra vez o cumprimento do servicio. Finalmente decidíu emigrar a Canarias... Os arquivos municipais de Cangas están inzados de informes que necesitaban os traballadores para calquera cuestión laboral, civil ou política.

Os foros, que foran xa practicamente abolidos, reclámanse de novo e en moitos casos cobráronse. Anque xa están na agonía.

As familias dos dirixentes obreiros e democráticos, especialmente dos mortos, non puideron erguer cabeza durante moito tempo: eran marxinadas, tiñan dificultades para traballar; non se lles daba traballo facilmente, pasaron moita fame, moita necesidade, moita humillación. Non se lles recoñecían dereitos... A muller de Corbacho ten dito:

Eu poderíalles perdonar que mataran ó meu home, pero o que nunca lles poderei perdonar é o que fixeron cos fillos.

Tivo que recorrer ás axudas das persoas, traballou no que puido; os fillos pasárona moi, moi mal... A muller de don Víctor púxose a servir; venderan para viren a Cangas as súas terras de Cáceres e quedaron sen medio de vida... As mulleres dos mortos desaparecidos nunca tiveron recoñecemento de viuvedade

A elas me parece que non eran viúvas. Que non lles fixeron o certificado de viúvas; á Sra Lola da Asunción e á Sra María da () *Ah, pero a esas si. Esas déronlle o certificado de viúvas porque eses morreron na cárcel en Pontevedra. A quen non lle darían... Ah, pero á do Tellada non. Ó Tellada non porque a ese levárono de noite e xa non apareceu* (G).

No decenio 1940-50 a poboación de Cangas decrece por primeira vez en todo o século XX: posiblemente a desfeita demográfica da guerra teña parte da culpa, pero sobre todo a emigración, o exilio e a desolada vida local, onde se amontonan os rancores, a culpabilidade, a incapacidade de acción social e a continua humillación dos vencidos.

Emigrouse á Arxentina, ás Canarias, a Santo Domingo, a Porto Rico, a México. José Rodal Blanco a Francia e a Túnez; Angel Graña

Rodal "O Hazaña" a París. A muller e fillos de Mejuto foron a América; a familia de Angel Botello estiveron en varios sitios, e por fin en Porto Rico, onde foi tamén Bastián González García-Paz, o fillo de Bernardino González Paz, arqueólogo destacado nas escavacións do Tecla e que fora secretario das xuventudes galeguistas e profesor da Universidade de Santiago. Na Arxentina, algunhas casas como a dos Pitiscados (fillos) axudaban e recibían emigrados de Cangas. Emigrouse para fuxir (exilio), para terminar dunha vez por todas coa persecución persoal ou laboral, con frecuencia arbitraria e fronte á que se estaba inerme, para alonxárense dun mundo social que destruíra as vidas persoais, para fuxir ós tempos da fame, para buscar mellores condicións económicas ou por mera aspiración a emigrar. O caso é que a poboación de Cangas pasou de 15.836 habitantes en 1940 a 15.334 en 1950.

Notas

[1]A casa do Concello tiña instalado no salón de sesións un aparato de radio por orde do alcalde Antonio Blanco Solla. Estivo aberta noite e día dende que se coñeceu a noticia do erguemento de Africa. Levaron alí na noite do 19 ó 20 armas e outros utensilios de resistencia.

[2]Formaban o comité revolucionario en Marín: Alcalde Antonio Blanco Solla, Santiago Ramos Ramos, Andrés Santos "Rachón", Bernardino de la Torre, Rafael Jaén e Francisco Crespo "Cativo".

[3]Poidéramos tamén chamalas marciais... pola cara de mes de marzo que puxeron ó se veren interrompidas na súa marcha trunfal.

[4]O 19 de xullo requísanse armas por orde da Alcaldía (AMC, entradas, 608); o 20 a Garda Civil entrégaas na Alcaldía (id, 612) e requírese ó representante da Campsa para que facilite gasolina ás camionetas requisadas pola Alcaldía (Id, 614), ordénase á Garda Civil que se poña ó dispor do Alcalde (Id, 615) e detense a varios individuos (id, 616). Previamente xa os falanxistas deberan andar tramando algo. De feito, o 13 de xullo xa se requirira a algúns irmáns Moldes, detidos no depósito municipal (Alfredo e Remigio) e denunciados polo Gobernador Civil (AMC, 581/23.7.36). O propio 20 búscase a algúns dereitistas ("desapareceu da casa do seu pai José Gómez de 20 anos dende hai dúas noites e segundo noticias atópase na casa do cura de Aldán ou no do Hío" AMC, 617/20.7.36)

[5]O Lazareto da Illa de San Simón foi Lazareto (é dicir, lugar para a cuarentena dos barcos e tripulacións) no século XIX. Dispois non tivo misión concreta ata que polo ano 1932 o ISM quixo establecer unha institución para orfos de mariñeiros. Pero isto non chegou a realizarse, aínda que si se fixo unha pre-inauguración. Durante a Guerra Civil e algúns anos dispois foi prisión, máis viciña dun campo de concentración.

[6]A Garda Civil prende ó alcalde, don Agustín, o 23 de xullo. Pasa ó cuartel e á prisión de Cangas. O 12.9 ingresa na prisión de Pontevedra para Consello de Guerra. O 24.7 prenden a Lorenzo Corbacho, que ingresa na prisión de Cangas e é trasladado á de Pontevedra o 12.9. O 25.7 prenden a Vicente Sáez. Ingresa no

cuartel e na prisión de Cangas. O 19.9. ingresa na prisión de Pontevedra (asiste, non sabemos a título de que, ó Consello de Guerra da xestora); o 23.10 ingresa no Lazareto e o 4.12 lévano na raposa. O 5.12.36 "Aparece (morto) o mestre de Cangas na estrada da Parra (Marcón) e os outros en varias carreteras" (Diario de Bienvenido Lago Cid, en Aillados (1995), p. 161). Tamén o 25.7 prenden en Santradan de Cobres a don Víctor Sánchez, ingresado na prisión de Cangas e trasladado á de Pontevedra o 12.9 para ser condenado a morte no Consello de Guerra. O 26.7. prenden a José Rodal Lanzós, que está na prisión de Cangas ata o 12.9. É condenado a prisión perpetua en Consello de Guerra, e o 23.10 ingresa no Lazareto. O 14.V.37 trasládano á prisión Central de Pamplona. O 31.7 prenden a Francisco Búa, trasladado á de Pontevedra o 12.9. para o Consello de Guerra. A Jesús Barreiro préndeno tamén o 31.7; está preso en Cangas ata o 12.9, procesado no Consello de guerra contra a xestora e condenado a 15 anos. O 14.10 ingresa no Lazareto, o 22.3.39 trasládano á de Astorga e o 4.5.43 a pena queda conmutada a 3 anos de prisión menor. O 26 de xullo un garda civil prende a Angel Fernández del Río. Interróganno e detéñenno cos outros.

[7]Están inscritos no Rexistro Civil de Cangas, folios 24 a 28, Antonio Ferreiro Núñez, Normandino Núñez Martínez, Daniel González Graña, Antonio Blanco Rodal e José Martínez Pazó.

[8]Algúns falanxistas dispois do de Anguieiro "Eu isto non resisto. Eu voume apuntar á bandeira da Falange". Iban á de Pereira e tomaban unha borrachera e dispois non sabían o que facían. E dispois mataban a diestro e sinistro. Se botou a chorar ó mirar os cadáveres. Sería dos que os mataron" (TR).

[9]Era irmán de Manuel, Agustín, Nieves. Nieves, a muller de José Barreiro Prol Charrúa; Manuel foi mobilizado en xuño para o frente de Zaragoza. En agosto pasouse á Zona Roxa (¿Caspe?). Agustín era da quinta "do biberón". Pasouse á zona roxa de (...) xa a fins do 38.
Manuel foi xulgado dispois da guerra por desertor, estivo na prisión militar de San Fernando, logo no cárcere de Torrero (Zaragoza) ¿desertara dun batallón de ¿Teruel?

[10]Angelina Caamaño e fillos.

[11]Sra. Bríxida Rodas. Condenaron a morte ó seu fillo Joaquín e a prisión a -----.

[12]Os Consellos de guerra e causas relacionadas con Cangas que temos identificadas son: 1) Consello de guerra Causa 790/1936. 19 set. 36 En Pontevedra. Contra a xestora municipal. 2) Consello de Guerra. Sentencia 12 de maio 1937. Pontevedra. Contra (Manuel Sotelo Alonso) xunto coa Sentencia nº 533 / 940. Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de A Coruña. 3) Xuízo a Joaquín Fernández Rodas (o da Mouchiña) e outros. Executaron a Joaquín. 4) Xuízo a Lao Graña. Fusilárono. 5) Xuízo de Manolo Nuñez, Varí (Evaristo), Francisco Carolitos. 6) Consello de Guerra contra José Millán, de Aldan, presidente dos mariñeiros de Aldán. Fusilárono. 7) Consello de Guerra contra Guillermo Chapela e Angel Chapela. 8) Consello de Guerra contra Dolores Blanco Montes.

[13]Alejandro Rodal era fillo de Alejandro Rodal Monroy e irmán de Benigna Rodal Fernández A Peteira. A tradición oral teno por moi sañudo e desapiadado e mesmo lle foi rapar o pelo á súa propia irmán.

[14]O termo lei de fugas é impropio, xa que nin hipócritamente se podía dicir que fuxiran da prisión nin no traslado. De todos modos, como a lei de fugas permitiu a

total arbitrariedade para os asasinos do exército, garda civil e funcionarios de prisións xa dende 1916, popularizouse este nome para toda forma de asasinio feito polo poder. O autor da "lei de fugas" foi Bugallal, o cacique de Ponteareas, no segundo decenio do século; e un dos seus máis sinistros executores na Barcelona de fins dos anos dez e primeiros vintes Martínez Anido, ministro con Primo de Ribera e con Franco.

[15]Segundo consta nas inscricións nas Igrexas, xa borrados excepto na de Cangas: 34 na de Cangas, 22 na de Coiro, 15 na de Darbo, 18 na de Aldán e 14 na do Hío.

[16]Jesús Barreiro Martínez. De 51 anos. Cangas, Pontevedra, Lazareto e Astorga. Condenado en Consello de Guerra contra a xestora municipal. Aquilino Blanco Rodal. De 17 anos no Lazareto. Joaquín Blanco Montes, de 55 anos. Dolores Blanco Montes, 50 anos, en Cangas, dispois en Pontevedra. Xulgada en Consello de Guerra e condenada. Estivo en _____ (Donostia) ata ____. María Broullón Rolet, de 26 anos, Detida ó dispor do delegado provincial da orde pública (AMC 24.3.38). Rotilio Castro Rodríguez, detido o 19.9.37, preso no depósito municipal ó dispor do Delegado Provincial da orde pública (AMC, 7.3.38) e obrigado a presentarse diariamente no cuartel da garda civil ás 21 horas. Guillermo Chapela Fernández, de 28 anos, Cangas, r/Luna. CG a 30 anos. Expte nº 19 do 38 Comisión Provincial de incautación de bens e Xulgado 1ª instancia e Instrucción de Pontevedra. Angel Chapela Fernández, de 22 anos, r/ Luna, CG, pescador, CNT. Germán Chapela Leiro de 30 anos, Cangas, preso o 30.7.36. Cangas, Pontevedra, Lazareto, Burgos. CGO 12.5.37 a prisión perpetua. Jesús Chapela Tievo de 31 anos En Cangas, pero veciño de Teis) fogoneiro. Pena de 2 meses arresto maior e multa de 250 pts por delicto de coacción e accesorias, xulgado de Pontevedra (AMC 28.1.38). Ismael Costas Camaño, O Pequecho, 30 anos. Parada (Coiro) CGO 12.5.37. Lazareto. Manuel Díaz Carballo, de 18 anos, de Aldán. CGO 12.5.37 a 12 anos. Evaristo Dobarro Landín, de 17 anos, de Balea. 12.5.37 CGO a 6 anos. Estivo en Vitoria. No 40 liberdade condicional. Angel Fernández del Río (Lazareto). 32 anos. 4 anos no Lazareto. Soltárono o 15.7.40. Gumersindo Gastiosoro e Ruiz de Arzúa, de 59 anos, mestre en Cimadevila, de Heredia (Avila), 12.5.37 CGO a prisión perpetua. Manuel Fernández Rodas, de 27 anos, tallista, r/ Arco. Serafín Gómez González, de 25 anos, Piñeiro, Aldán. CGO 12.5.37. Manuel González Dantas. De 20 anos, ferreiro, San Roque. CGO 12.5.37 a 12 anos. Manuel Salustiano Jorge Franco, mestre en Coiro. Lazareto. Francisco Secundino Martínez Rodríguez, de 51 anos, carpinterio de ribeira no Forte. Toleou no Lazareto o 17 de xaneiro, foi a Conxo e morreu ó pouco tempo. Agustín Miranda Cabral, preso 4 anos por desertar do exército franquista e pasarse ós roxos. Rota, San Fernando, Zaragoza. Manuel Miranda Cabral, preso 4 anos por desertar do exército franquista e pasarse ós roxos. Rota, San Fernando, Zaragoza. Joaquín Nores Rodríguez (Lazareto), de 19 anos. Das Xuventudes unificadas. Cangas, Pontevedra e Lazareto ata o –CGO o 23.4.37 a reclusión perpetua. Manuel Nores Sotelo (Taratola), de 58 anos, detido na casa o 10.4.37 á 1 da mañán. Estivo preso no local da Falanxe na rúa real. O 14.4.37 levárono para Pontevedra. O 16.5.37 pagaron por il unha multa de 500 pts por edil da república, relativo a se ter pasado do presuposto no andacio de tuberculose do 34. Soltárono o 25.5.37. Manuel Núñez Rodríguez (Perrachica), de 29 anos. José Otero, de 36 anos, de Espiñeira, Aldán. 12.5.37 a 12 anos. Antonio Piñeiro Avendaño, de 18 anos, Espiñeira (Aldán) Lazareto. 21.11.38 a Vitoria. CGO 12.5.37 a 12 anos. José Rodal Lanzós (Marrixo), 52 anos, Cangas, Pontevedra, Lazareto ata o 14.5.37 e Pamplona ata-. Alejandro Rodal Monroy, de 59 (62) anos, mariñeiro, rúa Faixa, en Pontevedra. E. Nº 155 j.e.p. 15/2/39. Pai de Benigna. Benigna Rodal Fernández Expte nº 155 xulgado especial de Pontevedra, 15/2/39. Agustín Sanjuán Sansinencia, de 40 anos, Consello de

guerra o 12.5.37. Conmutáronlle a pena de morte por prisión perpétua. Celanova e Pamplona. 8 anos e medio preso. Manuel Sotelo Alonso (Jabacho), de 25 anos, CGO o 12.5.37. Cangas, Pontevedra, Lazareto, Potes. Traballos forzados. Soltárono o 14.8.40. Juan Valladares Taboada, de 19 anos, Espiñeira, Aldán. 12.5.37 CGO a 12 anos. Albino Varela Sotelo, de 24 anos, de Espiñeiro (Aldán). 12.5.37 cgo. Valentín Villar Soliño, de 19 anos, Darbo, CGO 12.5.37 a 12 anos.

[17]Carme e Laura Carracelas, Esperanza Paracha, María Nuñez Martínez A Petoula, irmá de Normandino o de Anguieiro e nai do seu Chichito, Daniel Núñez; Benigna Rodal Fernández A Peteira, Leonor Rodríguez Marzoa, tía dos Nores, María Gamallo. A Josefa Mariño Gamallo, a muller de Antonio Fernández, cortáronlle o pelo e obrigárona a fregar o local da falanxe dúas veces, á Carraxona, á Pitiscada, Mercedes da Illa, Remigia a Peteira. A muller de Corbacho, Concepción Iglesias Portela, sufriu un verdadeiro calvario para criar os fillos

[18]José Rodal Blanco acaba de morrer a fins de agosto do 2003 en Francia.

[19]De Burgos o 10.1.39 a Comisión Central Administradora de Bienes Incautados por el Estado" (saída nº 1476) oficia ó alcalde de Cangas (AMC) para que describa o inmoble. Consta no Rexistro da Propiedade de Cangas (Finca nº 3.059)como comprada pola Alianza Mariñeira o 18.7.1922, edificada polas tres sociedades –Alianza, Canteiros e Oficios Varios– outorgada en escritura de 32.12.1932. Tiran a Lei 13.IX.36, de incautacións, e a Comisión Central de Incautacións acorda inscribila a favor do Estado o 14.XII.38, o que se executa o 11.III.39. Dispois (o 20.III.42) declárase propiedade da Falanxe e o 30.V.68 mércalla o Concello.

[20]"Logo cando veu o Movimiento foi cando me prenderon. O primeiro que me dixeron ¿onde están os cartos da sociedade? (...) eu díxenlles que non sabía nada deses cartos pois acabo de vir da mili e fun contador no ano 34 mais cando fun á mili tiven que deixalo e senón pregúntenlle ó presidente que era Aniceto Franco Durán. Este era o presidente da sociedade de canteiros, e foi cando Aniceto, que estaba alí preso, lles dixo que eu non era, que fun pero o actual contador era Gelito o Carrasqueiro, que tamén se apelidaba Sotelo. A este non o prenderon e foron joder 800 pesetas que había na sociedade. Eles so querían cartos. Dalí xa non me soltaron e ó outro non o prenderon. Nunca me soltaron. O 26 de agosto prendéronme. Na noite do 27 ó 28 sacaron a 11 e matáronos en Anguieiro, 11" (MSA).

[21]Entrouse nas sociedades, apropiáronse dos bens mobles que se puido, que se levaron ó cuartel e logo a outros lados. Posiblemente non sempre toparían documentación e libros de actas. Queimaron as bibliotecas en pira pública... así lles sucedeu ós tres pósitos clausurados (o de Aldán, formado por persoas de orde, non o clausuraron), ás catro sociedades obreiras, cremos que á Unión do Hío, etc. Non temos documentación nin testemuñas. Supoñemos que serían do estilo: "Unha tarde do mes de agosto fomos sorprendidos en Moaña coa chegada de certo número de falanxistas e un destacamento de mariños, con dúas pezas de artillería, forza procedente de Marín que viña mandada por un tenente de navío. Nada máis chegar, dirixíronse ó local da disolta Solidariedade Obreira, onde entraron de forma violenta. Logo, dispois de ve-lo que había dentro e de face-lo correspondente inventario, saíron e preguntaron polo local do Pósito, pois o tenente que mandaba a forza tiña malos informes desta asociación" Costa, 2000, p. 160.

[22]A cuestión da farmacia, se se lembra, era unha reivindicación contínua da esquerda e da democracia: mentres os medicamentos eran carísimos e moitos

enfermos non os podían comprar, ou comprábanos con moito esforzo económico, os farmacéuticos tirábanlle unhas marxes descomunais.

[23]FV 17.3.38, p. 8 O bispo concede indulxencias polas víctimas do Baleares: "Comandante xeral dpto a Excmo Sr. Bispo Tui.– Suplico VE conceda indulxencias víctimas Baleares.– Bica anel Pastoral" ó que responde o bispo: "Concedo indulxencias solicitadas víctimas Baleares con sentidísimo pésame ¡Viva España e os seus herois!. –Arcebispo electo de Valladolid, administrador apostólico de Tui"

[24]Rafael Mau-Mau, a muller, Angelina Caamaño, Alonso Ríos e outros deron fuxido por Portugal

[25]Estiveron no exército republicano, que se saiba: Angel Graña Rodal (O Hazaña), José Graña Rodal (O Cocheno, irmán do anterior) "Republicano español internado en Hadjerat M'Guil", ¿campo de concentración? de África (Lucio Santiago, Gerónimo Llovis e Rafael Barrera. 1981), José Oliveira Avendaño, Bernardo Blanco Rodal, José Rodal Blanco, José Acuña García, ¿Valentín Ferrari Rodal? na Armada; Antonio Barreiro Soto en Aviación; Angel e mais Manuel Botello Barros no exército de Lister; Angel serveu 3 anos dirixindo unha unidade de cartografía, no Estado Maior do xeneral Líster. Pintor prominente. Agustín Miranda Cabral no exército de Terra. Non sabemos en que corpo: Manuel Barreiro Fernández e José Brujo Iglesias. O (home de Obdulia), Martínez ____, ____ de Aldán; Apolinar Sotelo Coya, do Hío "simpatizante da esquerda, fixo propaganda no 36, no Alzamento foi sorprendido na zona roxa". Manuel Miranda Cabral estivo en Cangas ata xuño do 37. Foi preso algunha vez, por pouco tempo, no local da Falanxe. En xuño do 37 é mobilizado. En agosto vai á fronte de Zaragoza e en outubro do 37 pásase á fronte republicana. Vai, coa Mariña (conseguiu un uniforme da Mariña) a Túnez. De alí retorna (pola promesa de amnistía franquista para quen non tivera delictos de sangue). É internado no campo de concentración de Rota e dispois xulgado por desertor, preso en San Fernando e dispois en Zaragoza, xa que desertara dun batallón de terra. Agustín Miranda Cabral era da quinta "do biberón". Pasouse á zona roxa "de trinchera a trinchera" xa a fins do 38. Estivo tamén preso en San Fernando e dispois en Zaragoza.

[26]O 24.4.45 fusilan no patio da prisión de Castellón a Manuel Recareus, quen fora un dos firmantes dunha solicitude para que se lles dispensase –por non seren crentes– de iren á misa diaria obrigatoria. Como a dirección da prisión non llo permitise, os presos non se axeonllaron cando o rito o tiña establecido. Entón cura e funcionarios botáronnos a golpes para as celas. Para escaramento, fusilaron a Recareu en presencia dun representante de cada cela. Como ó cura e ó subdirector non lles pareceu bastante, solicitaron unha comisión da Dirección Xeral de Prisións, que decidiu "executar" outros 28 presos, en presencia tamén dun representante de cada cela. Os cadavres dos reclusos permaneceron durante dous días no recinto da Prisión Provincial onde quedaron á intemperie e completamente abandonados (La Campana, 4.10.99).

[27]A garda civil pasea polo areeiro e uns mariñeiros están alí a traballar. Dinlles: digan "Arriba España" e pretenden obrigar baixo ameaza de fusil. Isto pasada xa a guerra. Ou os falanxistas obrigan a saudar ó estilo fascista, canta-los seus himnos, etc.

Fontes e bibliografía

Libros

Álvarez Pérez, José Ramón e Millán Otero, Xosé M. 1997. A sociedade de agricultores. *El Progreso* de Beluso (1931-1936). Beluso: Asociación de Veciños.

Anónimo. S.d. *Lo que han hecho en Galicia. Episodios de terror blanco en las provincias gallegas contados por quienes lo han vivido.* París: Editorial España.

Bossan, Marie Pierre. 1998. *Emergence d'une memorie de la guerre civile en Galice. Le cas de Pontevedra*. Grenoble: Septentrion Presses Universitaires. (These doctorat 17.I.1998).

Caeiro, Antonio; González, Juan A. e De Saa, Clara Mª. 1995. *Aillados. A memoriados presos de 1936 na Illa de San Simón.* Vigo: Ir Indo.

Castroviejo Blanco-Cicerón, Concha. Víspera del odio. Madrid.

Costa Alonso, José. 2000. *Memorias da miña vida societaria.* Santiago: Xunta de Galicia.

Dasairas Valsa, Xerardo. 2002. *Memorias da II república en Cangas.* Sada: O Castro.

Dacosta Molanes, Beatriz. *Cascas de noz*.

Durán, J.A. 1986. *Crónicas IV*. Madrid: Akal.

Fernández, Carlos. *La guerra civil en Galicia.* A Coruña: 1988.

González Fernández, Xoán Miguel e Villaverde Román, Xosé Carlos. 1999. *Moaña nos anos vermellos. Conflictividade social e política nun Concello agrario e mariñeiro*. Sada: O Castro.

González Lamela, María del Pilar. 1999. *El exilio artístico español en el Caribe: Cuba, Santo Domingo y Puerto Rico*.

González López, Emilio. 1990. *Memorias de un diputado republicano en la guerra civil española (1936-1939)*. Sada: O Castro.

Lamela García, Luís. 1993. *Inmolados gallegos.* Sada: O Castro.

Lucio Santiago, Gerónimo Llovis e Rafael Barrera. 1981. *Internamiento y resistencia de los republicanos españoles en África del Norte durante la segunda guerra mundial.* San Cugat del Vallés: El Pot Cooperativa.

Martín Nájera, Aurelio. 2000. *El grupo parlamentario socialista en la segunda república: estructura y funcionamiento*. Madrid: Pablo Iglesias. 2 volumes.

Mintz, Frank. 1977. *La autogestión en la España revolucionaria.* Madrid: La piqueta.

Miranda, Manuel. "Jatos-ó-lombo". Datos sobre a guerra civil española (1936-1939) referidos ó concello de Cangas (Pontevedra) facilitados polo sr. Miranda*, exgarda municipal que asistiu á declaración do estado de guerra naquela vila.

NORES SOTELO, MANUEL. 2003. *Historia dos feitos e sacrificios que realicei e sufrín*. Cangas: Colectivo pola recuperación da memoria.

OLIVEIRA AVENDAÑO, JOSÉ. 1993. *Relatos de mi vida*. Cangas: edición do autor.

PEREIRA, DIONISIO (Coord.). 1992. *Os conquistadores modernos. Movemento obreiro na Galicia de anteguerra*. Vigo: A Nosa Terra.

PEREIRA, DIONISIO. 1998. *Sindicalistas e rebeldes*. Vigo: A Nosa Terra.

PORTELA VALLADARES. 1988. *Dietario entre dos guerras (1936-1950)*. Sada: O Castro. Edición de José Antonio Durán.

SILVA FERREIRO, M. 1938. *Galicia y el Movimiento nacional* Santiago:?

TABOADA MOURE, PABLO. 1987. *Las élites y el poder político. Elecciones provinciales en Pontevedra (1836-1923)*. Pontevedra: Deputación.

TORRES, RAFAEL. 2000. *Los esclavos de Franco.* Madrid: Oberol.

Periódicos

Faro de Vigo.

El Pueblo Gallego.

Nova Galiza (Edición facsimilar en Edicións do Castro, 1990).

Vida Gallega.

CNT. Diario da CNT. Dende 14.11.32. Baleirado feito por Eliseo Fernández e editado polo Ateneo Libertario Ricardo Mella.

La Campana.

Documentación recoñecida

José Costa Alonso, *Correspondencia*, 1921-1960.

Rexistro Civil de Cangas.

(AMC), Arquivo Municipal de Cangas: Libros de actas, de saída de correspondencia, censos de poboación e documentación varia.

Capitanía do Porto de Cangas: libros de rexistro de buques.

Exposición "Os mártires de Anguieiro". Cangas. Agosto 1996.

Xornadas sobre a república en Cangas, 11 ó 14 de abril de 2003.

Xornadas en lembranza dos mortos de Anguieiro. 27 e 28 de agosto de 2003.

ANGEL FERNÁNDEZ DEL RÍO. "Unha traxedia española. Memorias dun supervivente da Guerra". En Antonio Caeiro e outros (1995). *Aillados*, pp. 111 – 125.

Sentencia Consello de Guerra celebrado en Pontevedra o 19 de setembro de 1936 (Causa 790/1936). En Antonio Caeiro e outros (1995). *Aillados*, pp. 103-110.

Bienvenido Lago Cid. Diario de Bienvenido Lago Cid (dende o 20 de xullo de 1936 ata o 12 de marzo de 1937). En Caeiro e outros (1995), pp. 141 – 174.

Sentencia nº 533 / 940. Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de A Coruña.

Relación nominal de las personas de este término municipal que fueron Interventores de los partidos del Frente Popular

Lista dos que mataron en Sampedro a la ley de Fuga, por Manuel Sotelo Alonso.

Francisco Ferreiro Budiño detalla la muerte de sus hijos Antonio y Ladislao.

Veiga: memorias.

Sequeiros González, Eugenia. Diario íntimo 1938-1960.

Entrevistas e fontes orais

Lola Rodal Blanco. Entrevista febreiro 1999.

Manuel Sotelo Alonso (jabacho), Entrevista en marzo de 1999 e mais en maio de 1999.

Acuña. Entrevista marzo 1999.

Antonio Malvido ¿Cruz? (Sr. Antonio do Bolo), Entrevista marzo 1999.

Gago. Entrevista agosto 1999.

Obdulia Chapela. Entrevista 20.IV.2003.

Américo Molanes Mallo. Entrevista 29.XII.2000.

Euxenio Santos Sequeiros. Entrevista 10.V.1999.

Nieves Barreiro Miranda. Entrevista agosto 2003.

Ramona Nores Rodríguez. Entrevista 17.V.1999.

Manuel Miranda Cabral. Entrevista 3.VIII.2001.

Manuel Vidal, "Manuel o Mariñeiro". Entrevista 15.II.2001.

Virtuosa Rodas. Entrevista 1999.

Tomás Rodal Graña. Entrevista 20.VII.2000.

Flora Saa Alonso. Entrevista 9.IV.2000.

José Oliveira Avendaño. Entrevista 29.IV.2000.

Aboi Corbacho. Entrevista 4.VII.1999.

Cecilio Fonseca Brun. Entrevista 4.7.2000.

José Carballo Menduíña, "O Caseiro". Entrevista o 27.3.2000, na súa casa.

Eugenio Eiroa Hermo. Entrevistas varias, sen gravar.

Xuízos

Consello de guerra Causa 790/1936. 19 set. 36 En Pontevedra. Contra a xestora municipal.

Consello de Guerra. Sentencia 12 de maio 1937. Pontevedra. Contra (Manuel Sotelo Alonso)

Sentencia nº 533 / 940. Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de A Coruña.

Xuízo Joaquín Fernández Rodas.

Xuízo a Lao Graña. Fusilárono.

Xuízo de Manolo Nuñez, Varí (Evaristo), Francisco Soliño Soliño (Carolitos).

Consello de Guerra contra José Millán, de Aldan, presidente dos mariñeiros de Aldán. Fusilárono.

Consello de Guerra contra Guillermo Chapela e Angel Chapela.

Consello de guerra contra Dolores Blanco Montes, dirixenta da Reivindicadora.